

સરસ્વતી વિદ્યામંડળ

સ્થાપના : ૧૯૪૪

આપણા કૌટુંબિક જીવનની માવજત કરી
આપણાં સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારને વ્યક્તિ ઘડતર દ્વારા
સમૃદ્ધ કરવાની ઝંખના સેવતું માસિક...

છૂટક કિંમત : રૂ. ૨૦/- ● વાર્ષિક લવાજમ: રૂ. ૧૫૦/-
PUBLICATION : 2ND DATE OF MONTH

ઘરશાળા

વર્ષ : ૪૧

સળંગ અંક : ૪૯૬

અંક : ૬

ઓક્ટોબર - ૨૦૧૮

૧૫૦મી

જન્મજયંતી

ગાંધી

વારસો

મહાત્મા ગાંધી કિર્તિ મંદિર - પોરબંદર ● ૨ ઓક્ટોબર ૧૮૬૯
હૃદયકુંજ - ગાંધી આશ્રમ - અમદાવાદ ● ૨૫ મે ૧૯૧૫
કોચરબ આશ્રમ - અમદાવાદ ● ૧૭ જૂન ૧૯૧૭
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ - અમદાવાદ ● ૧૮ ઓક્ટોબર ૧૯૨૦
દાંડી કુટીર - ગાંધીનગર ● ૧ મે ૨૦૧૧

સરસ્વતી વિદ્યામંડળ સંચાલિત શાળાઓમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની ઝાંખી

શેઠ અ.દ. સરસ્વતી વિદ્યાલય

જે. એન. બાલિકા વિદ્યાલય

અસારવા વિદ્યાલય

ઘરશાળા

ઓક્ટોબર - ૨૦૧૮

વર્ષ : ૪૧ સળંગ અંક : ૪૯૭

સ્થાપક તંત્રીઓ : હરભાઈ ત્રિવેદી
રઘુભાઈ નાયક

તંત્રીઓ : જશીભદ્રેન નાયક
જયોતીન્દ્રભાઈ દવે
સજુભા ઝાલા

પરામર્શ : મૃદુલાભદ્રેન ત્રિવેદી
અમીતાભદ્રેન પાલખીવાલા
અશોકભાઈ સોમપુરા
હેતલભદ્રેન શાસ્ત્રી

લે-આઉટ - ડિઝાઈન : મનીષ પટેલ

આ માસિકમાં પ્રગટ થતા અભિપ્રાયો સાથે તંત્રી મંડળની સહમતી ના પણ હોઈ શકે. લેખ, લવાજમ, અંક ન મળવાની ફરિયાદ, કેળવણી વિષયક સમાચાર વગેરે કાર્યાલયના સરનામે મોકલવા વિનંતી છે. છપાનાર સામગ્રી પાછી મેળવવા જરૂરી પોસ્ટલ ટિકિટો મોકલવી.

શિક્ષણ-કેળવણી, બાળઉછેર, કૌટુંબિક જીવન, શિક્ષક-શિષ્યના સંબંધો, પ્રયોગાત્મક અહેવાલ, બાળ માનસશાસ્ત્ર આધારિત લેખો આવકાર્ય છે.

“ઘરશાળા” માસિકના એજન્ટ થવા ઇચ્છનારે કાર્યાલય સાથે પત્ર વ્યવહાર કરવો.

પત્ર વ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અચૂક લખવો. સરનામામાં ફેરફાર થાય તો કાર્યાલયને તુરંત જાણ કરવી.

લવાજમ : ભારત પરદેશ
વાર્ષિક : ૧૫૦/- ૪૦ \$ ૨૫ ☐
આજીવન (૨૦ વર્ષ) ૨,૦૦૦/- ૨૦૦ \$ ૧૦૦ ☐

કાર્યાલય :

‘ઘરશાળા’ શૈક્ષણિક માસિક
સરસ્વતી વિદ્યામંડળ

ડૉ. રઘુભાઈ નાયક શિક્ષણ સંકુલ,
સરસપુર, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૮.
ફોન : ૨૨૯૨૦૫૩૭, ૨૨૯૨૫૫૭૦

Email : gharashala@saraswatividyamandal.org
website : saraswatividyamandal.org

અનુક્રમ

મારી શૈક્ષણિક વિભાવનાઓ	ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ / ૪
સંપાદકીય	જયોતીન્દ્રભાઈ દવે / ૫
સ્મરણયાત્રા	જશીભદ્રેન નાયક / ૬
શિક્ષણ, શિસ્ત અને શિક્ષા	નારાયણ દેસાઈ / ૧૦
અમદાવાદ સ્થિત ગાંધી આશ્રમ : શતાબ્દીની યાદગાર સફર રમેશ તત્તા / ૨૪	
ગાંધી આજે પણ જીવિત છે	અમિતા પાલખીવાલા / ૨૭
અદેખાઈને આઘી રાખો	રણછોડ શાહ / ૩૨
ટ્યૂશનનું વિષયક	ડૉ. ઉર્મિલાબેન શાહ / ૩૪
ચાર્લ્સ ચેપ્લિનની ટીકરી જેરાલ્ડિનને પત્ર	બ્રિજેશ પંચાલ / ૩૬
ગાંધીવિચાર	મિતલ પટેલ “ પરિભાષા ” / ૩૮
	વિદ્યાર્થી આલમ
	એક શાણપણ મગજનું હોય છે, અને એક શાણપણ દયનું હોય છે. ૬૬૬૨ દૈષ્ટિ આશિષભાઈ / ૩૯
શ્રાવણના સરવરિયા	પ્રિયંક ઉપાધ્યાય / ૪૦
શિક્ષણ સમાચાર	અશોક સોમપુરા / ૪૧

“ઘરશાળા”

શૈક્ષણિક માસિક

લેખક જોગ - વાચકો જોગ

માહિતી મોકલવા માટે ઈ-મેઈલ

gharashala@saraswatividyamandal.org

વાંચવા માટે

[www.saraswatividyamandal.org/
publication](http://www.saraswatividyamandal.org/publication)

મારી શૈક્ષણિક વિભાવનાઓ

ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ

મંથન, ૪૦, જનવિશ્રામ સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.

શિક્ષણના પાયામાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય

શિક્ષકોમાં અધ્યાપન કરી અપેક્ષિત પરિણામ લાવવાની જેટલી ઉત્સુકતા હોય છે તેટલી બાળકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યની પરવા નથી હોતી. ખરેખર તો બાળકોના મનની પ્રસન્નતા, સ્વસ્થતા અને તત્પરતા વિના કશું જ તેઓ ભણી શકતાં નથી. તેથી તેમના માનસિક સ્વાસ્થ્યની જાળવણી અને વિકાસનું ધ્યેય રાખવાનું શિક્ષકનું અતિ મહત્વનું કર્તવ્ય છે; અને જો તેમ થઈ શકે તો તેઓ આપોઆપ, સ્વયમ્ અધ્યયન કરી શકે, શિક્ષકોના નહિવત્ પ્રયાસોથી પણ તેમને સફળતા સાંપડે !

લગભગ બધી જ શાળાઓમાં બધા જ વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયનલબ્ધિનું માપન પરીક્ષાના માધ્યમ દ્વારા થાય છે. પણ કદી તેમની માનસિક સ્વસ્થતાની નોંધ કે માપન થાય છે ખરું ? તે અંગેની સૂઝ કે જાગૃતિ નથી શિક્ષકોમાં કે નથી માબાપોમાં. જેની પાયાની આવશ્યકતા છે અને જેના ઉપર સમગ્ર શિક્ષણની સિદ્ધિ અવલંબે છે, તે બાળકોના માનસિક-સ્વાસ્થ્ય અંગે સૌ ઉદાસીનતા સેવે છે. આ આપણી, સમાજની અને શિક્ષણજગતની કમનસીબી છે.

બાળકો વિચારતાં થાય, તેમનો સાંવેગિક વિકાસ થાય, તેઓ સંવેદનશીલ બનીને કેટલાંક રુચિ-રસ કેળવે; પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, પ્રામાણિકતા, સચ્ચાઈ જેવી લાગણીઓ અનુભવે, એવી કેટલીક સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જો શિક્ષકો તેમને નિશ્ચિત વિષયોનો અભ્યાસ કરાવે, તો તે કેટલું સાર્થક શિક્ષણ કહેવાય ! અને અધ્યયન-અધ્યાપન ઉભય પ્રક્રિયામાં કેટલી સફળતા મળે !

વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય અંગેનો ઉદ્દેશ કદાચ અધ્યાપનના ઉદ્દેશ કરતાં અધિક મહત્વ ધરાવે છે, કેમકે તેમના માનસિક સ્વાસ્થ્યના વિકાસ વિના કદાપિ તેમને શિક્ષિત અને કેળવાયેલાં કરી શકાશે નહિ. શિક્ષકોએ તદાર્થે તેમના હસ્તક મૂકાયેલાં બાળકોને શિક્ષણ આપતાં પહેલાં તેમને પ્રેમ, પ્રસન્નતા, આનંદ, ઉલ્લાસ અને પ્રેરણા થકી માનસિક તત્પરતા બક્ષવી જોઈએ. તેમ કરવાથી જ શિક્ષણનો હેતુ બર આવી શકશે.

૧૫૦ વર્ષના ગાંધી અને આપણે !!!

“ભારતને નિંદથી ઉઠાડી યુગાવતાર આવ્યા અખંડ પ્રાણધારી”

આ દેશનું સૌભાગ્ય છે કે જ્યારે જ્યારે આપણે નિંદ્રાધીન થઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે યુગ પુરુષો સમયાંતરે આપણને ઢંઢોળવા-જગાડવા આવે છે. એ કૃષ્ણરૂપે આવે છે, બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વરૂપે આવે છે. તો ગાંધી સ્વરૂપે આવી સમગ્ર માનવજીવનમાં એક નવી ચેતના જગાડે છે. યુગ-પુરુષો રાષ્ટ્રચેતનામાં પ્રાણ પુરવા આવે છે, માનવમૂલ્યોને મઠારવા આવે છે, સુધારવા આવે છે, કંઈક નવું પ્રદાન કરવા આવે છે.

ગાંધી આપણી વચ્ચે ૧૫૦ વર્ષથી એક અથવા બીજા સ્વરૂપે જીવંત છે. ગાંધીના સાદા, સરળ અને સ્ફટિક જેવા નિર્મળ વ્યક્તિત્વની અસર સમગ્ર વિશ્વમાં પાછલી સદી દરમિયાન થઈ છે. વંચિતો, શોષિતો અને છેવાડાના માનવને નિર્ભય બનાવવાની મથામણ ગાંધીએ કરી અને સફળ પણ થયા. સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ અને કડૂણા જેવા શાશ્વત મૂલ્યોને એક નવો આયામ આપ્યો.

સત્ય એ જ ઈશ્વર તેવી સ્પષ્ટ વિભાવના રજૂ કરી. અહિંસા એ ઈશ્વરની અદ્ભુત શક્તિ છે, તેવો દૃઢ વિશ્વાસ ગાંધીએ ગઈ સદીના કપરા કાળમાં આપ્યો, જ્યારે બે વિશ્વયુદ્ધોની હિંસાથી લાખો નિર્દોષ અબાલ, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓએ પોતાના જાન ગુમાવ્યા હતા.

“અહિંસા એ મનુષ્યજાતિ પાસે પડેલી પ્રબળમાં પ્રબળ શક્તિ છે. માણસની બુદ્ધિએ યોજેલા સંહારના પ્રયંડમાં પ્રયંડ શસ્ત્રો કરતા એ વધુ પ્રયંડ છે. સંહારએ મનુષ્યધર્મ નથી.” - હરિજનબંધુ. ૨૧-૦૭-૩૫

ગાંધીના જીવનમાં પ્રેમ અને કરુણાના દર્શન આપણને અનેકવાર થયા છે. “દરિદ્રનારાયણ” શબ્દ આપણને ગાંધીએ આપ્યો. સત્ય એટલે કે ઈશ્વર પાસે પહોંચવાનો એક માત્ર માર્ગ પ્રેમ અને કરુણા છે તે સંદેશ ગાંધીએ આપણને આપ્યો. દેશની આઝાદીની ચળવળમાં અને રાજકારણમાં તેમના વાણી-વર્તન અને વ્યવહારમાં સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ અને કરુણા આપણને જોવા મળ્યો છે.

ગાંધીએ માત્ર તત્ત્વદૃષ્ટા કે સ્વપ્નદૃષ્ટા નથી. ગાંધી વાસ્તવિકતાને પચાવનાર ઓલિયો છે. તેમના પગ હંમેશાં જમીન ઉપર રહ્યા છે. ગાંધીના અગિયાર વ્રતો એ સામાજિક જીવનની આદર્શ આચારસંહિતા છે. નરસિંહ મહેતાનું વૈષ્ણવજન ગાંધીનું રોલ મોડલ છે. ઈશાવાસ્યમ્ ઉપનિષદનો પ્રથમ શ્લોક તેમનો જીવનમંત્ર છે.

“ઈશાવાસ્યમ્ ઈદમ્ સર્વમ્ યતિ કિંચ જગત્યામ્ જગત્ । તેન ત્યક્તેન ભુંજથાઃ મા ગૃધઃ કસ્ય સ્વિદ ધનમ્ ॥”

- ઈશાવાસ્યમ્ ઉપનિષદ

“ઈશથી વસવા યોગ્ય આ સૌ જે ચાલતું જગે ત્યાગી તે ભોગવો, થાશો લોભી ના, કોનું છે ધન ?”

- ઉમાશંકર જોશી

ઉપરોક્ત શ્લોકના સંદેશને કેન્દ્રમાં રાખી ગાંધી જીવ્યા. આ સઘળું ઈશ્વરનું છે, આપણે તેના રખેવાળ અને ટ્રસ્ટી છીએ. આ અખૂટ કુદરતી સંપત્તિનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ સમગ્ર માનવ સમાજ માટે કરીએ, ત્યાગીને ભોગવીએ તેમજ સમગ્ર માનવજાત શોષણ વિહીન બને તેવી ઉચ્ચભાવના સાથે ગાંધી આજે ૧૫૦ વર્ષે આપણી વચ્ચે જીવંત છે.

ગાંધીમાં આપણી શ્રદ્ધા અખંડ રહે તેવી પ્રાર્થના.

સ્મરણયાત્રા

જશીબહેન નારાયક

મૈત્રી સોસાયટી, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.

વાલી મિલનના પથ પર

એક દિવસ સવારના પહોરમાં અમે સરસપુરની આસપાસના વિસ્તારમાં ફરવા નીકળ્યાં. અમારા મનમાં એમ હતું કે, જે લત્તામાં શાળા શરૂ કરી છે તેનો પરિચય મેળવીશું તો કામ કરવામાં વધારે મજા પડશે અને તે અંગે સમજણ પણ કેળવી શકાય. અમે જ્યાં ફરતાં હતાં ત્યાં એકાએક એક વિદ્યાર્થી દોડતો આવ્યો. એ રઘુભાઈનો હાથ પકડીને કહેવા લાગ્યો કે, “સર, અમે આ ચાલીમાં જ રહીએ છીએ. અમારા ઘરે ચાલો ને ?” વિદ્યાર્થીના વાલી પણ ત્યાં જ હતા. તેઓ કહે, “અરે, આ તો તારા પ્રિન્સિપાલ છે, તું એમની સાથે વિવેકથી વાત કર.” એટલીવારમાં તો એ ચાલીનાં જ બીજાં બાળકો અમને જોઈને ખુશ થતાં આવ્યાં. આવી રીતે બાળકોનાં આગ્રહને લીધે અમે ચાલી તરફ ગયા. ચાલીમાં પ્રવેશતાં જ એક નાનકડી નીકમાંથી ગંદું પાણી જતું હતું. પણ તે વખતે અમને કોઈ ગંદકી દેખાઈ જ નહીં. અમને તો અમારાં બાળકો જ દેખાયાં. એક બાળકના ઘેર ગયા તો રૂમમાંથી માતા-પિતા અમને જોઈને બહાર આવ્યાં. તેમણે શેતરંજી પાથરી અને અમને બેસાવવું કહ્યું. અમે બેઠાં. બીજા વાલીઓ પણ ત્યાં આવ્યાં અને અમને તેમણે નમસ્કાર કર્યાં. તે વિદ્યાર્થીની માતા ચા બનાવવા અંદર ગઈ અને બીજાં વાલીઓ પણ ત્યાં આવ્યાં અને અમને તેમણે નમસ્કાર કર્યાં. અને બીજાં વાલીઓ કેળાં, જમરૂખ વગેરે લઈને અમારી પાસે આવીને બેઠાં. નાનકડાં તૂટેલાં કપમાં ચા આવી. પણ અમને એ તૂટેલો ફૂટેલો કાચ દેખાયો નહિ. અમારા આનંદનો પાર નહોતો. કારણ, આ બધાં વાલીઓને કેવી રીતે મળવું અને તેમના બાળકોની વાતો

અમારે તેમની સાથે ક્યારે કરવી તેની મૂંઝવણ અમને હતી. તેથી વાલીઓને મળવાનો આ પ્રસંગ અમારે માટે એક શુભ પ્રસંગ હતો. આમ થોડો સમય પસાર થતાં રઘુભાઈએ પૂછ્યું, “આ તમારાં દીકરા-દીકરીઓ ભણીગણીને આગળ વધે તે તમને ગમે કે નહિ ? તરત જ એક વાલી બોલી ઊઠ્યો : ‘હા, સાહેબ, અમે તો ભણી ન શક્યા પણ અમારાં બાળકો ભણીને આગળ આવે એવું આપ જરૂર કરશો. આ બાળકો શાળાએથી આવીને થોડો અભ્યાસ કરે એવો આપ સમય આપો તો કેવું સારું.’” ત્યાં એક માતા બોલી ઊઠી : “પણ બેન, છોકરાઓએ ઘરનું કામકાજ તો કરવું જ પડે ને !” “તમારી વાત સાચી છે પણ...” મારું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં જ એક બાળકના પિતા બોલ્યા, “છોકરાઓને ભણાવવા આપણે વધારે કામ કરીશું.” આમ નાની-મોટી વાતો થઈ. અમે ઘેર જવા ઊઠ્યા ત્યારે એ મંડળીમાંના એક પીઠ અને અનુભવી વાલીએ કહ્યું કે “સરસપુર જેવા લત્તામાં શાળા કાઢીને આપે અમારા ઉપર ખૂબ આશીર્વાદો વરસાવ્યા છે. આ ગરીબ અને ગંદા લત્તામાં એલિસબ્રિજના લોકો આવીને શાળા કોણ કાઢે ? આ ગરીબાઈ અને અજ્ઞાનતાની વચ્ચે તમે બેઉ આવ્યાને બેઠાં છો તેથી ચાલીના બાળકોનું ભવિષ્ય ઊજળું છે એમ અમને લાગે છે.

પેલા પીઠ વાલીનું વાક્ય અમારા મનમાં ઘોળાયા કરતું હતું. હું વિચારે ચઢી કે આ લત્તામાં આવીને શૈક્ષણિક કાર્ય કરવાની રઘુભાઈની પ્રેરણા એ કોઈ ઈશ્વરીય સંકેત હોવો જોઈએ. આ લત્તાની કુરુણ પરિસ્થિતિ જોઈને કોણ આવીને કામ કરે ? કારણ કે ગરીબાઈ અને અજ્ઞાનતા જો સમજી શકાઈ નહીં તો શિક્ષણ કાર્ય કરવામાં ભણેલો ગણેલો આદમી જરૂર મૂંઝવણ અનુભવે. માનવીને આગળ લાવવો છે તેવી મજબૂત ઈચ્છા શક્તિ અમને આ લત્તામાં દોરી લાવી છે. આ વિચાર કરતાં કરતાં અમે બહાર નીકળ્યા.

ચાલીમાંથી બહાર નીકળી અમે મુખ્ય રસ્તા ઉપર આવ્યાં. ત્યાં તો પાસે રહેતાં વાલીએ અમને તેમના ઘેર આવવા માટેનું આમંત્રણ આપ્યું : “સાહેબ, બુધવારે

અમારે મિલમાં જવાનું હોતું નથી. આથી થાય તે દિવસે આવો તો કેવું સારું ?” રઘુભાઈ કહે, “બુધવારે અમે આવીએ જરૂર પણ અમારી શાળા પૂરી થાય તે પછી જ અમે આવી શકીએ.” તેમના ઘેર જવા માટેનો બુધવારે સાંજે ૭-૦૦ વાગ્યાનો સમય નક્કી કર્યો.

બીજો બુધવાર આવતાં ૭-૦૦ વાગે અમે તે વાલીને ત્યાં પહોંચ્યાં. વાલીના બાળકો ત્યારે પણ ત્યાં પહોંચી ગયા હતાં. સૌ સર, સર, બેન, બેન કહીને અમારી સાથે વાતો કરવા લાગ્યાં. થોડીવારમાં વિદ્યાર્થીની માતા ગામડામાં ગૂંથાયેલા મોતીના મોરલાં, પોપટ વગેરે મને દેખાડવા લાગ્યાં એ ખરેખર કલાત્મક નમૂના હતા. મેં કહ્યું “આ ક્યાંથી લાવ્યા?” તેમણે જવાબ આપ્યો, “આ મારી બાએ આપેલા છે. બેન તમે પણ તમારી દીકરીઓને આવું આપવાના કે નહિ?” આમ અમારી વાતો ચાલતી હતી ત્યાં બે-ચાર બાળકો તેમના ઘેરથી ગામડેથી લાવેલી નાની નાની વસ્તુઓ લઈ આવ્યાં. એટલીવારમાં તો એક વિદ્યાર્થીના પિતા આવ્યા. તેમણે અમને એક વાંસળી બતાવી. આ મારા મોટાભાઈની વાંસળી છે. તેમણે મને શીખવા માટે ભેટ આપેલી છે. તરત જ રઘુભાઈ કહે કે તમે વાંસળી વગાડવાનું શીખ્યા હો તો અમને સંભળાવો.

આમ આવી વાતોને લીધે અમારી અને તેમની બાજુ જે સંકોચ હતો તે ઓછો થયો. હવે રાતના નવ લાગ્યા. અમારું મન ઘણું હળવું થયું હતું. વાલીઓને મળવાનું બનતાં અમને એમ થયું કે ખરેખર આ અમારું વાલી મિલન બની ગયું. આમ બુધવારો આવતા ગયા. અમારું મિલન આમ ગોઠવાતું ગયું. સરસપુરની શેરીઓમાં પણ આ વાત ફેલાઈ અને સરસપુરના બીજાં વાલીઓને પણ મળવાનું થવા લાગ્યું. વાલીઓને મળવાનો આનંદ અમારે મન ખૂબ હતો. મેં રઘુભાઈને કહ્યું કે, “આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ વાલીઓને મળવાનું થયું છે એ આપણી શાળા માટે એક પ્રગતિશીલ પગલું બની રહેશે.” ત્યારપછી અમે એ લોકોની પરીક્ષા પૂરી થતાં શાળામાં વાલીઓને બોલાવવા લાગ્યાં. તેમની સાથે અભ્યાસની વાતો કરવા લાગ્યાં.

આમ એક અનૌપચારિક રીતે વાલી મિલનની સ્થાપના થઈ. કોઈકોઈવાર નાપાસ થનારા બાળકોના વાલીઓને શિક્ષકોએ મળવાની ઈચ્છા બતાવેલી. આ વિચાર અમારા માટે એક નવો માર્ગ હતો.

વાલીદિનનો સ્વયંસ્ફૂરિત પ્રારંભ :

આમ જ એક બુધવારે સાંજે અમે બાળકો અને વાલીઓને ઘરે મળીને શાળામાં પ્રવેશ કરતાં હતાં.

ત્યાં બે-ત્રણ શિક્ષકોએ પૂછ્યું : “આજે તમે આટલી મોડી રાત્રે ક્યાં જઈ આવ્યાં? મારાથી ઉત્સાહમાં બોલાઈ ગયું, “તમને એક સરસ સમાચાર આપું. આપણી શાળામાં આવતા વાલીઓ ખૂબ સંકોચ અનુભવતા હતા. તેને બદલે અચાનક જ તેમને રસ્તામાં મળવાનું બન્યું અને અમને એ લોકો એમના ઘરમાં લઈ ગયા. ચા-પાણી સાથે બાળકોના ભણતરની પણ વાતો થઈ. આજે બુધવારે એ લોકોની રજા હોવાથી એ લોકોને અમે મળીને આવીએ છીએ. આ અમારો ચોથો-પાંચમો બુધવાર વાલી મિલનનો બન્યો છે અને અમને એમ લાગે છે કે અમે વાલીઓની ખૂબ નજીક આવ્યા છીએ અને વાલી અમારી સાથે ખૂબ નજીક આવ્યા છે. મિ. શુક્લ બોલ્યા, “ઓહો, વાલીઓને મળવાનું આપણું ધ્યેય હતું. તેની શરૂઆત થઈ ગઈ એમ ને? મેં કહ્યું, “હા, એવા સંજોગો જ ઊભા થયા કે અમે કુદરતી રીતે જ શોભા વિના એકબીજાને મળતાં થઈ ગયા છીએ. મને એમ લાગે છે કે વાલીઓને હવે આપણે શાળામાં બોલાવીએ તો તેઓ સંકોચ અનુભવશે નહિ.” પછી અમે રાત્રે ક્યાંય સુધી ગપ્પાં મારતાં બેઠાં.

પરીક્ષાઓ પૂરી થઈ. બાળકો લહેરથી ઘર તરફ જતાં હતાં ત્યારે સૌના મોં જોઈને હું પણ ખુશી થતી હતી. હું મનમાં વિચારતી હતી કે બાળકોના મન ઉપરથી કેવો ભાર ઓછો થઈ ગયો છે તે તો એમના અવાજ ઉપરથી ખબર પડી જાય છે.

શિક્ષકો હવે ઘેર જવા નીકળ્યાં. બધાંના હાથમાં પરીક્ષાની ઉત્તરપોથીઓ હતી. બંડલોનો ભાર તેમની પાસે હતો. મનમાં હું બોલી, બાળકોનો ભાર ઓછો થયો પણ

ઉત્તરપોથીનો ભાર વધ્યો. શિક્ષકમિત્રો, “મેં કહ્યું, “આ બધી ઉત્તરપોથીઓ તપાસો, બાળકોને ન્યાય મળે તે રીતે ગુણ આપજો હોં.” મિ. શુક્લ ઊભા રહીને કહે, બાળકોને ન્યાય મળે એટલે તો અમે આ શાળામાં જોડાયા છીએ બહેન, આ શાળા અનોખી છે. ચાર-પાંચ શાળામાં કામ કર્યા પછી અમને એમ લાગ્યું કે આ શાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે જ ચાલે છે.” તેમના જવાબમાં શાળા તરફ સંપૂર્ણ ભક્તિભાવનો રણકો મને સંભળાયો : એક સરખા વિચારના આપણે સૌ ભેગા મળ્યા છીએ. આપણી મંડળી જરૂર કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અને બાળકોના વિકાસમાં કંઈ કરી શકશે.

પરીક્ષાના પરિણામો તૈયાર થઈ ગયાં. એટલે બે-ત્રણ શિક્ષકો અમારી પાસે આવ્યા. આ વખતે નાપાસ થયેલા વિદ્યાર્થીના વાલીને આપણે બોલાવીએ તો ? એ તો બહુ સારો વિચાર છે. આમાં મારો સંપૂર્ણ ટેકો છે. એક વસ્તુ યાદ રાખજો કે આપણામાંના ઘણા વાલીઓ અમુક જ દિવસે નોકરીમાં રજા મળતી હોય છે. તેમને રવિવારે બોલાવીએ તો તમે સૌ સંમત છો ? બીજા દિવસે આપણે શાળા બંધ રાખીશું. અમે રવિવારે જરૂર આવીશું. શાળા બંધ નહિ રાખો તો પણ ચાલશે. અને વાલીઓને મળવાનો રવિવાર આવી ગયો. સૌ શિક્ષકો પરિણામો લઈને પોતપોતાના વર્ગોમાં બેસી ગયા હતા. ઑફિસના સ્ટાફના સભ્યો વગેરે વાલીઓને તેમના વર્ગમાં જવા દોરવણી આપી રહ્યાં હતાં. કેટલાક વાલીઓએ એવી ઈચ્છા પ્રગટ કરી કે અમે રઘુભાઈ અને જશીબેનને મળીએ અને રામ-રામ કરતાં જઈએ. આમ જે વાલીઓ રામ-રામ કરવાને બહાને મળવા આવ્યા, તેમની સાથે તેમના બાળકોનાં અભ્યાસના બદલે વર્તન અને બહારની વાતો થઈ. આમ રવિવાર પૂરો થયો. અમે સૌ ખૂબ ઉત્સાહમાં હોવાને કારણે મેદાનમાં લીમડા નીચે અનુભવોની વાતો કરવા બેઠાં. તે મિટિંગ યોજાયેલી ન હતી છતાં અમારી એ મિટિંગ જાણે વાલીઓના અનુભવની આપલેની થઈ. સૌ પોતપોતાના અનુભવો કહેવા ખૂબ આતુર હતા. મિ. દેવાશ્રયી કહે,

“હવે નાપાસ થયેલા વિદ્યાર્થીના વાલી વચન આપી ગયા છે કે હવેની પરીક્ષામાં અમારાં બાળકો જરૂર પાસ થશે.” ગણિતના શિક્ષક કહે, “બે વાલીઓ તો એવું કહી ગયાં કે તમારી ચાલીમાં મિલમાં કામ કરતાં એક છોકરાને ગણિત આવડે છે તે બીજાં બાળકોને ચાલીમાં ગણિત શીખવવાનો છે. આથી મારું ગણિતનું પરિણામ હવે ખૂબ સારું આવશે.”

સમાજવિદ્યાના શિક્ષક કહે, “મને તો એવું લાગે છે કે આવતી પરીક્ષામાં મારા વિદ્યાર્થીઓમાંથી કોઈ નાપાસ થશે જ નહિ, કારણકે મને તો વાલીઓએ એવું વચન આપ્યું છે કે દરરોજ એક કલાક અમે અમારાં બાળકોને કોઈ જાતનું ઘરનું કામ આપીશું જ નહિ. કારણ કે અભ્યાસમાં આગળ વધે એ અત્યારે અગત્યનું છે એ વાતમાં અમને વિશ્વાસ બેઠો છે.” મેં તરત જ કહ્યું કે, “તો એનો અર્થ એમ થયો ને કે અભ્યાસ કરવામાં વાલીઓનો સહકાર આપણને વધારે મળશે.” સમાજવિદ્યાના શિક્ષક મિ. દવે બોલી ઊઠ્યા, “મને તો લાગે છે કે બીજા સત્રની પરીક્ષા પછી આપણે વાલીને ફરીથી ?” મિ. પાઠક કહે, “ચાલોને, આપણે એ દિવસને જ વાલીદિન તરીકે ઓળખીએ.” આમ નાની-મોટી અનેક રચનાત્મક વાતો કરી એક જુદી જ જાતના આનંદ અને ઉત્સાહ સાથે અમે સૌ છૂટાં પડ્યાં. શિક્ષકો ગયા એટલે મેં કહ્યું, ‘કેવું સરસ સહકારનું વાતાવરણ ઊભું થયું છે ? આ સરસ્વતીની વાલીદિનની શુભ શરૂઆતનો સુંદર મંગલ પ્રારંભ હતો. અમારી શાળામાં પવિત્ર ભાવનાઓ જાગી.

વાલી અને શિક્ષકના મિલનો આકાર અને વાલીદિનના સ્વરૂપે વિકસવા લાગ્યો અને ચાલી અને ઓરડામાંથી આવીને વાલીઓ મુક્ત મને અમારી સાથે બાળકોના વિકાસની વાતો કરવા લાગ્યા. આમ, અમારી સંસ્થાના રથને એક નવા પૈડાંનો ટેકો મળ્યો. પવિત્ર ભાવના ક્યાંય એળે જતી નથી.

શાળાની બીજી પરીક્ષાના પરિણામ પછીના રવિવારે વાલીઓનો મેળો થતો હોય તેવું દૃશ્ય શાળામાં સર્જાયું.

આજે શાળાના મકાનમાં ખૂણે ખૂણે વાલીઓ જતાં-આવતાં નજરે પડતાં હતાં. પોતાનાં બાળકનું “પરિણામ જોઈને ચર્ચા કરતા વાલીઓ કેવા પ્રસન્ન દેખાય છે નહિ”? પાસે ઊભેલા શ્રી હિંમતભાઈ સાથે મેં વાત કરી. હિંમતભાઈ કહે, “બહેન, આમ સ્વાભાવિક રીતે જ વાલીઓને આપણે શાળામાં બોલાવી શકીશું આવી તો કલ્પનાય નહોતી.” હું હસી પડી. રસ્તામાંથી ફરતાં ફરતાં વાલીઓના ઘેર જવાનું બન્યું અને પછી શેરીમાં અને ચાલીઓમાં. સૌ વાલીઓ બુધવારની આતુરતાથી રાહ જોતાં અને અમે સૌ મળતાં હતાં. એમનાં ચહેરા પર પ્રસન્નતા અને શાળા સાથેનો મૈત્રીભર્યો પરિચય દેખાતો, એ જ વાલીદિનનો પ્રારંભ આપણે માટે હતો. પણ બહેન, “આપણે આ પરીક્ષા પછી મળવા આવનાર વાલીઓ આવે છે તેને વાલીદિન શા માટે કહેવાનું રાખ્યું?” અરે હિંમતભાઈ, “આ તે કાંઈ પ્રશ્ન છે? પણ સાંભળો. વિદ્યાર્થીઓ સાથે આપણે રોજ રહીએ છીએ પણ એ એ આપણી ફરજ નહિ? તમને શું લાગે છે?” “હા, સાચી વાત.” એમના “બાળકો કેવું ભણે છે તે જાણવું એ તો તેમનો અધિકાર છે.” તો પછી બીજી વાત સાંભળો. દિન એટલા માટે કહીએ છીએ કે ૧૧ થી ૫માં ગમે ત્યારે વાલીઓ શિક્ષકોને મળી શકે છે તેથી તે દિનને વાલીદિન નામ આપવું યોગ્ય છે કે નહિ? હા... હા... જરૂર કાન પકડું હો. તમારી વાત સાચી છે. ૧૧ થી ૫ વાલીઓ આપણી સાથે હોય તો તે વાલીદિન જ બને ને.”

આમ ઓફિસ પાસે ખુરશી નાંખીને હું, હિંમતભાઈ અને રઘુભાઈ વાલીઓને આવકારતા હતા. શાળાના વિદ્યાર્થીઓ સ્વયંસેવકો બનીને વાલીઓને યા આપતાં હતા. દસેક મિનિટ બાદ મિ. પાઠક અમારી પાસે આવ્યા. તેમની સાથે એક વાલી પણ હતા. મિ. પાઠક કહે, “આ પંકજના વાલી છે. રમણભાઈ કહે છે કે મારે તો રઘુભાઈને મળવું છે. વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકોએ એક ખુરશી ત્યાં મૂકી અને રમણભાઈને બેસાડ્યા. મિ. પાઠક પોતાના વર્ગમાં ગયા કારણકે બીજા વાલીઓ તેમની રાહ જોતા હતા.

“બોલો રમણભાઈ, શું વાત કરવી છે? રમણભાઈએ મારી અને હિંમતભાઈની સામે જોયું.” અમને એમ લાગ્યું કે એ કદાચ અમારી હાજરીમાં વાત કરવા માંગતા નહિ હોય. એમને અચકાતા જોઈને રઘુભાઈ કહે, “હિંમતભાઈ, તમે અને જશીબેન થોડાક વર્ગોમાં નિરીક્ષણ કરી આવો.” અમે બન્ને ઊઠીને ચાલ્યાં. એક વર્ગ પાસેથી અમે પસાર થયા ત્યાં એક માતા-પિતા અમને મળ્યાં. માતા ખૂબ સ્પષ્ટ વિચારોના હોય એવું લાગ્યું. એ તો બધાની સામે જ મને કહેવા લાગ્યા : “જશીબેન, આ મારો દીકરો હમણાં હમણાં ખૂબ શાંત થઈ ગયો છે. બધા દોસ્તો સાથે ખૂબ રમૂજ અને આનંદ કરતો અમે એને જોયેલ. હવે એને શું થયું હશે?”

મેં કહ્યું : “એનું પરિણામ શું આવ્યું છે?” “બેન પરિણામ તો સારું છે.” દરેક વિષયમાં પહેલી પરીક્ષા કરતા બેચાર-માર્ક્સ ઓછા આવ્યા છે.” “કાંઈ નહિ, ચિંતા કરશો નહિ. ત્રીજી પરીક્ષામાં એ વધુ માર્ક્સ લઈ આવશે.” “બેન, પરીક્ષાના માર્ક્સની કોણ ચિંતા કરે છે? એ તો પાછા આવી પણ જશે. પણ આવો હસમુખો, દોસ્તોને હસાવે એવો મારો દીકરો લલિત આમ એકાએક શાંત બની ગયો છે તેથી મનમાં ચિંતા થાય છે.” મેં પૂછ્યું, “એના દોસ્તો બદલાયા છે?” “એ તો ઘણીવાર બદલાય છે.” આ વખતે પણ હોય બે નવાં દોસ્તો અમારા ઘેર આવતા થયા છે. અમારા પડોશીની બે દીકરીઓ આ મંડળીમાં ભળી છે.”

મારાં મનમાં થયું કે જો વાત લાંબી ચાલશે તો અમારો રાઉન્ડ પૂરો નહિ થાય. એટલે મેં કહ્યું, “સવિતાબેન, એમ કરો, એક વખત ઘરનું કામ પરવારીને અહીં આવો. આપણે તમારી મૂંઝવણની વાતો કરીશું.” તેઓ શાંતિથી ઘેર ગયા. હું અને હિંમતભાઈ ફરી આગળ ચાલ્યા. એક વાલી વાત કરતા હતા કે મારો દીકરો હમણાં હમણાં ખૂબ મોડો આવે છે. પહેલાં સંધ્યાકાળ થતાં એ ઘેર પહોંચી જતો. શિક્ષકે જવાબ આપ્યો : “રણછોડભાઈ, હું તો

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩ ઉપર)

શિક્ષણ, શિસ્ત અને શિક્ષા

નારાયણ દેસાઈ

કેળવણી એટલે બાળક કે મનુષ્યનાં શરીર, મન અને આત્મામાં જે ઉત્તમ અંશો હોય તેનો સર્વાંગી વિકાસ સાધીને તેને બહાર આણવા. ('હરિજનબંધુ', ૧-૮-૧૯૩૭)

જે સહજ પ્રાપ્ત થયું તેમાં ખૂંપી જવું એ ગાંધીજીનો સ્વભાવ હતો. અઠ્ઠાવીસ વર્ષની ઉંમરે પત્ની અને બાળકો સાથે કુટુંબના વડા તરીકે રહેવાની જવાબદારી એ સૌના ડરબન આવ્યા પછી જ આવી. પણ પોતાની સમજ પ્રમાણે 'કુર્લેન્ડ' સ્ટીમરમાં જ શિક્ષક તરીકેની જવાબદારી તેઓ પોતાની માની ચૂક્યા હતા. ડરબન આવતાં ત્રણ છોકરાઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન સામે આવ્યો. કેળવણી એટલે માત્ર અક્ષરજ્ઞાન નહીં પણ શરીર, મન અને આત્માના ગુણોનો વિકાસ, એવી વ્યાખ્યા મગજમાં ઘડાવા લાગી હતી. જીવનમાં જેમ જેમ અંદર ને બહાર ફેરફારો થવા માંડ્યા તેમ કેળવણીનું એમનું ક્ષેત્ર પહેલાં પરિવાર પૂરતું સીમિત હતું, તે ફિનિક્સ આશ્રમ સ્થપાતાં આશ્રમવાસીઓની અને સત્યાગ્રહની લડત ઊપડતાં સત્યાગ્રહી માત્રની તાલીમ સુધી વિસ્તર્યું. આ ત્રણે તબક્કે જેમ જેમ પરિવર્તનો આવતાં ગયાં તેમ કેળવણીની પદ્ધતિ, કેળવણીનું વસ્તુ, કેળવણીનો ઉદ્દેશ અને કેળવણીના અર્થઘટનમાં પણ પરિવર્તનો આવતાં ગયાં. ગાંધીજીના જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં બન્યું છે તેમ કેળવણીને ક્ષેત્રે પણ ગતિશીલતા અનુભવાઈ. વળી ગાંધીજી કાંઈ બેવડું જીવન જીવતા નહોતા, તેથી ઘર સારુ અમુક ધોરણો અને સમાજ સારુ બીજાં ધોરણો એવું તો એમનાથી કલ્પી જ નહોતું શકાતું. પણ એટલું જરૂર બન્યું કે સમાજ સારુ જે આદર્શ ગણ્યો કે સમાજ પાસેથી જે લેવા ચાહ્યું, તેનો આરંભ પોતાનાથી અથવા પોતાના પરિવારથી થયો. એટલે કેટલીકવાર પ્રયોગવીર ગાંધી સારુ ઘર એ જ પ્રથમ પ્રયોગશાળા બની ગયું.

૧૮૯૭માં ડરબનમાં વાસ કર્યો ત્યારે ગાંધીજીના વાલીપણ નીચે ત્રણ છોકરાઓ હતા. મોટી વિધવા બહેન રળિયાતબહેનનો દસેક વર્ષનો ગોકળદાસ, પોતાનો મોટો દીકરો નવ વર્ષનો હરિલાલ અને પાંચ વર્ષનો મણિલાલ.

ગાંધીજી જો ઈચ્છત તો ગોરાઓ સારુ ચાલતી નિશાળમાં પોતાના છોકરાઓને અપવાદ અને મહેરબાની તરીકે દાખલ કરાવી શક્યા હોત. પોતાનાં બાળકો સારુ આવા અપવાદો કોણ નથી કરાવતું? પણ ગાંધીજીએ તેમ ન કરાવ્યું, કારણ તેઓ ગાંધી હતા. એમની સત્યનિષ્ઠા એમને ન્યાયનિષ્ઠ બનાવતી હતી, જે પોતાનાં બાળકો ખાતર તો અપવાદ કરવા તૈયાર થાય જ નહીં. ઈશ્વરના સૌ સંતાનોને સરખા ગણનાર ગાંધીજી પોતાના છોકરાઓને બીજા હિંદીઓથી અલગ વિશેષ શિક્ષણ અપાવવાનું વિચાર જ નહોતા કરી શકતા. હિંદી બાળકો ગોરાં બાળકો માટેની શાળામાં ભણી શકે એમ નહોતું. હિંદી બાળકો સારુ ખ્રિસ્તી મિશનની શાળાઓ હતી, પણ ત્યાં અપાતી કેળવણી ગાંધીજીને ગમતી નહોતી. એનું એક મોટું દૂષણ ગાંધીજીને એ દેખાતું હતું કે ત્યાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાતું નહોતું ! પાછળથી તો આ વિચારીને ગાંધીએ ઘણી વધારે તીવ્રતાથી રજૂ કરેલો :

“હું આશા રાખું છું કે આ વિશ્વવિદ્યાલય એવી ગોઠવણ કરશે કે તેમાં ભણવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓને તેઓની પોતાની માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાવવામાં આવે. આપણી ભાષા આપણું પ્રતિબિંબ છે, અને કદી તમે એમ કહેશો કે આપણી ભાષાઓ સર્વોત્તમ વિચાર પ્રગટ કરવા માટે બહુ કંગાળ છે તો હું કહીશ કે આપણો નાશ જેમ જલદી થાય તેમ આપણા માટે વધારે સારું છે.” બીજી પણ કેટલીક ખામીઓને લીધે ગાંધીજી એ શાળાઓમાં છોકરાઓને મોકલવા તૈયાર નહોતા.

પોતે બાળકોને અમુક સમય ભણાવવા પ્રયત્ન કરતા, પણ તેમની બીજી પ્રવૃત્તિઓને લીધે એ વર્ષોમાં ખૂબ અનિયમિતતા આવી જતી. ને ગુજરાતી શિક્ષક એમને ગમે

તેવો ન મળ્યો. છાપામાં જાહેરાત આપી એક અંગ્રેજ બાઈને શિક્ષિકા તરીકે રાખીને બાકી પોતે ભણાવે એમ ગોઠવ્યું. બાળકોને દેશ મોકલી દેવા ગાંધીજી તૈયાર નહોતા, કારણ કે ત્યાં સુધીમાં એમના એ વિચાર પાકા થઈ ચૂક્યા હતા કે છોકરાંઓને માબાપથી વિખૂટાં પાડવાં ન જોઈએ. આ ત્રણમાંથી મોટાં બહેને થોડા થોડા વખત માટે દેશમાં અલગ અલગ છાત્રાલયોમાં રહીને ભણવા મોકલ્યા હતા ખરા, પણ એમને થોડા જ સમયમાં પાછા બોલાવી લીધા હતા. ગાંધીજીનો વ્યવહાર બાળકો સાથે ગુજરાતીમાં જ થતો. પાછળથી હેત્રી પોલાકે આ બાબત એમની જોડે ઘણી ચર્ચાઓ પણ કરેલી, પણ ગાંધીજી એકના બે નહોતા થયા. અંગ્રેજીના શિક્ષણના ગાંધીજી વિરોધી નહોતા એ તો એમને ભણાવવા સારુ અંગ્રેજ બાઈને મહિને સાત પાઉન્ડ આપીને રાખી તેની ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. પણ તેઓ માનતા હતા કે જો માતૃભાષાનું જ્ઞાન પાકું હોય તો બીજી ભાષા અને બીજા વિષયોનું જ્ઞાન પણ પાકું થાય છે. એમના મોટા દીકરાએ તો ગાંધીજી સામે બળવો કરીને દેશ પાછા જઈને ચીલાચાલુ શિક્ષણ લીધેલું. એમના ભાણેજ ભર જુવાનીમાં ગુજરી ગયા હતા. પણ મણિલાલ, રામદાસ અને દેવદાસે કદી ચીલાચાલુ શાળાનું શિક્ષણ લીધું જ નહોતું. ભાષાજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ અંગ્રેજી બાબત કાચા રહ્યા નહોતા. મણિલાલ અને દેવદાસ તો પાછળથી ક્રમશઃ ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ અને ‘હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ’ નામના અંગ્રેજી છાપાંઓની જવાબદારી સંભાળતા થયા હતા અને રામદાસ પણ અંગ્રેજી લગભગ માતૃભાષા જેટલી સહજતાથી બોલી શકતા હતા.

પણ ગાંધીજીનો આગ્રહ માત્ર અક્ષરજ્ઞાનનો નહોતો, સર્વાંગીણ શિક્ષણનો હતો. તેથી શરૂઆતથી જ શરીર તંદુરસ્ત રાખવા તેમણે ઘરમાં વ્યાયામસાધનો વસાવ્યાં હતાં. છોકરાઓની માફક તેઓ પોતે પણ નિયમિત રીતે ડબલ (પરેલલ) બાર પર વ્યાયામ કરતા અને દોરી કૂદવામાં તો ગાંધીજી ખાસ ચપલ હતા ! જોકે ગાંધીજીનો મુખ્ય

વ્યાયામ ફરવા જવાનો હતો. તેમાં ઘણી વાર ગાંધીજી છોકરાઓને પણ સાથે ફરવા લઈ જતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં એમની મૌખિક શાળા પણ ચાલતી અને સહજ વ્યાયામ પણ થઈ જતો. ઘરમાં કોઈ નોકર તો પહેલેથી રાખેલો જ નહીં. એટલે કપડાં ધોવાં, વાસણો માંજવા, ઘર વાળીઝૂડીને ચોખ્ખું રાખવું, ઉપરાંત બગીચામાં થોડું કામ કરવું - એ નિત્યનો કાર્યક્રમ હતો.

ગાંધીજીએ કબૂલ કર્યું છે કે પોતાના ઘરમાં તેમણે બાળકેળવણી અંગે જે પ્રયોગો કર્યા તે અધૂરા હતા. એક તો તેઓ પોતે એમને જેટલો સમય આપવા ઈચ્છતા હતા એટલો આપી નહોતા શકતા. તેઓ ઈચ્છતા હતા એટલું અક્ષરજ્ઞાન પણ તેમને આપી શક્યા નહોતા. વળી તેમણે એમ પણ સ્વીકાર્યું છે કે, તેમના બધા દીકરાઓની ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આ બાબત એમની સામે ફરિયાદ હતી. પણ એમનો પોતાનો અભિપ્રાય તેવો નહોતો. “જે અનુભવજ્ઞાન તેઓ પામ્યા છે, માતાપિતાનો જે સહવાસ તેઓ મેળવી શક્યા છે, સ્વતંત્રતાનો જે પદાર્થપાઠ તેમને શીખવા મળ્યો છે, તે જો મેં તેમને ગમે તે રીતે નિશાળે મોકલવાનો આગ્રહ રાખ્યો હોત તો તેઓ ન પામત. તેઓને વિશે જે નિશ્ચિતતા મને આજે છે તે ન હોત; અને તેઓ જે સાદાઈ અને સેવાભાવ શીખ્યા છે તે મારાથી વિખૂટા પડી વિલાયતમાં કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કૃત્રિમ કેળવણી પામ્યા હોત તો ન મેળવી શકત.”

શ્રી પ્યારેલાલ દેવદાસના સમવયસ્ક હતા. અને રામદાસ તથા મણિલાલ સાથે અનેક વર્ષો ગાળવાનો તેમને મોકો મળ્યો હતો. તેઓ નોંધે છે : “એક તબક્કે પોતાના નસીબ અંગે તેઓ અસંતુષ્ટ હતા, અને બીજાઓને જે મળ્યું તે તેમને નહોતું મળ્યું તેથી તેમની સ્થિતિ અગે સહેજ ઈર્ષા પણ કરતા હતા. એમાંના બેએ મને કહ્યું હતું કે, એમના પિતાએ તેમને સરખો ન્યાય નહોતો આપ્યો અને પોતાના શૈક્ષણિક અને બીજા પ્રયોગોમાં અમને અખતરાના ઓજાર તરીકે વાપર્યા. પણ જીવનમાં આગળ ઉપર તેમણે આ

લાગણી મનમાંથી સાવ કાઢી નાખી હતી, અને એમણે જે ખોટા ચળકાટવાળું ગુમાવ્યું હતું તેની જગાએ જે ખરેખર કીમતી મેળવ્યું હતું તેની કદર કરતા થયા હતા.” પ્યારેલાલે પોતે એવો ક્યાસ કાઢ્યો હતો કે જીવનમાં જે ચીજો ખરેખર કામની છે તે તમામમાં એ લોકો યુનિવર્સિટીના સ્નાતકો કરતાં જરાયે ઊતરતા નહોતા. એમને કૃત્રિમ પુસ્તકિયા જ્ઞાન ભલે નહીં મળ્યું હોય પણ માણસો વિશેનું જ્ઞાન, માણસને પારખવાની શક્તિ, સંગઠન કરવાની અને પગલાં ભરવાની ક્ષમતા, આત્મસન્માનનું ઊંડું ભાન, સ્વતંત્ર મિજાજ અને દેશપ્રેમ બાબત એ કોઈથી ઊતરે તેવા નહોતા. મન અને આત્માની કેળવણીનો વિચાર આપણે શિક્ષણ અંગેના ગાંધીજીના અનુભવના બીજા તબક્કાના સંદર્ભમાં તપાસીશું. એક વાતની ખાસ નોંધ કરવી જોઈએ કે સત્યાગ્રહ બાબત ગાંધીજીના ચારેચાર પુત્રોએ એક કે બીજા પ્રસંગે આદર્શ સત્યાગ્રહી તરીકે વર્તાવ કર્યો હતો અને દરેક લડાઈને જુદે જુદે પ્રસંગે તેઓ કુશળ નેતા તરીકે પુરવાર થયા હતા.

પોતાના પ્રયત્નના અધૂરાપણાનું ગાંધીજીને ભાન હતું અને તેનો તેમણે જાહેર રીતે એકરાર પણ કર્યો છે. પણ એકંદરે તેમણે પોતાના દીકરાઓને જે અને જેટલી તાલીમ આપી એને અંગે ગાંધીજીને પસ્તાવો નહોતો. તેમણે કહ્યું છે : “તેઓના પ્રત્યેનો મારો ધર્મ મેં યથાશક્તિ નથી બજાવ્યો એવો ખ્યાલ મને નથી આવતો, નથી મને પશ્ચાત્તાપ થતો. હું અનેક વિદ્યાર્થીના પ્રસંગમાં આવ્યો છું. બીજાં બાળકો સાથે મેં બીજા અખતરા પણ કર્યાં છે અથવા કરાવવામાં હું મદદગાર થયો છું. તેનાં પરિણામો પણ મેં જોયાં છે. એવાં બાળકો અને મારા દીકરાઓ આજે એક કેડીના છે. હું નથી માનતો કે તેઓ મારા દીકરાઓ કરતાં મનુષ્યત્વમાં ચડી જાય છે, અથવા તેઓની પાસેથી મારા દીકરાઓને ઝાઝું શીખવાપણું હોય.”

ગાંધીજી એમ પણ માનતા કે, “પોતાનાં બાળકોને યોગ્ય રીતે ઉછેરવાં હોય તો મા અને બાપ બંનેએ બાળકોના

ઉછેર વગેરેનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ.”

ડરબનના એ કાળના પ્રસંગમાં આપણે જ્યારે ગાંધીજીએ પોતાનાં બાળકોને આપેલા શિક્ષણનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે તેનો સંદર્ભ ન ભુલાવો જોઈએ. ગાંધીજી દેશમાંથી છોકરાઓને લઈને આવ્યા તે પહેલાં જ તેઓ હિંદી કોમની સ્વમાનની લડતમાં ઊંડા ઊતરી ચૂક્યા હતા. તેથી તેમને પોતાનું જીવન જ સ્વતંત્રતાદેવીની પૂજા જેવું લાગતું હતું. એ અર્થમાં બાળકોની કેળવણી થોડી ઓછી થઈ હોય તો તેને પણ ગાંધીજી ‘સ્વતંત્રતાદેવી કેવા ભોગો માગે છે?’ એ દૃષ્ટિએ જુએ છે.

અહીં પ્રશ્ન ઊઠે છે સ્વતંત્રતાદેવી માટેની લડત પરિવારજનોનો ભોગ લે એ ઈષ્ટ છે? આ બાબત બે દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો ઘટે. આ ભોગ જો પરિવારજનોની અનિચ્છાએ લેવાયો હોય તો તે શુદ્ધ ભોગ ન ગણાય. જેટલા અંશે ગાંધીજીના આ પ્રયાસમાં બળજબરી કે દબાણનું તત્ત્વ આવ્યું હશે, એટલો એ પ્રયાસ અધૂરો કે અશુદ્ધ કહેવાય. પણ જો તેમાં બળજબરી ન હોય, સ્વેચ્છાપૂર્વક આપભોગ અપાયો હોય તો તે શુદ્ધ બલિદાન જ કહેવાય. એમ જણાય છે કે ગાંધીજીના આ પ્રયોગને ન તો પૂર્ણ સફળ કહી શકાય અને ન પૂરો અસફળ. પોતાના વિચારો પરિવાર પાસે સ્વીકારવા બાબત એમની ગતિ ધીરે ધીરે વડીલશાહીથી શરૂ કરી શુદ્ધ લોકશાહી તરફ થઈ રહી હતી. છેક છેવટના દિવસો સુધી આ સાધના ચાલી, પણ અંતિમ દિન સુધી તેઓ આ બાબત પૂરા સફળ નહોતા થયા.

આ પ્રશ્ન અંગે બીજો વિચાર એ દૃષ્ટિએ કરવો ઘટે કે દેશ ખાતર કુટુંબનો ભોગ જો પૂર્ણપણે એક વ્યક્તિ (આ કિસ્સામાં ગાંધીજી)ની ઈચ્છા મુજબ લેવાયો હોત તો પરિવારજનોની પ્રતિક્રિયા આ બાબત બિલકુલ ઊલટી જ જણાઈ હોત. જ્યાં હિંસા અથવા બળજબરી કે દબાણ સુધ્ધાં આવે છે ત્યાં પ્રતિક્રિયા ઊલટી જ થાય છે. ગાંધીજીના પ્રયોગ બાબતમાં નિકટના કુટુંબીજનોના મોટા ભાગના સભ્યોની પ્રતિક્રિયા તો પ્રયોગને અનુકૂળ જ થઈ હતી. એ

દેખાડે છે કે એ પ્રયોગ હિંસા તરફ નહીં પણ અહિંસા તરફ નમતો જોખાય એવો હતો. સત્ય કે અહિંસાના પ્રયોગ જે કરે છે અને જેની ઉપર એ કરવામાં આવે છે તે બંનેને માટે કલ્યાણકારી થવા જોઈએ. અક્ષરજ્ઞાન કરતાં સર્વાંગીણ કેળવણી પર વિશેષ ભાર મૂકતો ગાંધીજીનો પ્રયોગ એમના દીકરાઓમાંથી ત્રણને અને એમના ફિનિક્સવાસીઓમાંથી મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને જીવનને ઊજળે માર્ગે લઈ જનારો નીવડ્યો હતો. ખુદ ગાંધીજી તો એ પ્રયોગમાંથી આગળ વધતાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીના એક સાવ મૌલિક વિચાર અને આચારધારા સુધી પહોંચ્યા હતા.

ડરબનના ઘરથી આગળ વધીને કેળવણીનો ગાંધીજીનો પ્રયોગ ફિનિક્સની વસાહત સુધી પહોંચ્યો. ત્યાંના વિદ્યાર્થીમંડળમાં ગાંધીજીના દીકરાઓ ઉપરાંત છગનલાલ ગાંધી અને મગનલાલ ગાંધીનાં પાંચ બાળકો, આવા પ્રયોગોમાં જેમને રસ હોય તેવાને જાહેર નિમંત્રણથી બોલાવેલાં થોડાં બાળકો, બીજા આશ્રમવાસીઓનાં બાળકો પણ જોડાયાં હતાં. કેટલોક સમય વસાહતની આસપાસ વસતા ગિરમીટિયાનાં બાળકો પણ એમાં ભળ્યાં હતાં. અલબત્ત, આ સંખ્યામાં ઘણી વાર ઉમેરો કે ઘટાડો થતો રહેતો. પણ નાનો સરખો એક વર્ગ થાય એટલાં બાળકો તો ફિનિક્સમાં બધો સમય રહ્યાં અને ફિનિક્સના મોટા ભાગના જીવનમાં નાનામોટાના શિક્ષણનો ભેદ રહેતો નહોતો. એનું સમૂહજીવન સૌને વ્યાપી વળતું હતું.

ફિનિક્સ વસાહત ગાંધીજી સારુ સમૃદ્ધ જીવનના પ્રયોગોનું પહેલું સ્થળ હતું. મૂળમાં ફિનિક્સ વસાહત ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ છાપું બાવડાના જોર પર ચલાવવાના હેતુથી અને આજીવિકા માટે જે ખૂટતું હોય તે ખેતીવાડી કરીને મેળવવાના આદર્શ ઉપર ઊભી થઈ હતી. એટલે એ સ્વાભાવિક હતું કે ત્યાંના સમૂહજીવનના કેન્દ્રમાં છાપકામ અને ખેતીવાડીના ઉદ્યોગો હતા. આ ઉદ્યોગોમાં બાળકો મોટેરાંઓને મદદ કરતાં, જરૂર પડે ત્યારે નાનીમોટી જવાબદારીઓ સંભાળતાં. ટૂંકમાં કારીગરી-શાગિર્દ

(એપ્રેન્ટિસ) તરીકે શીખતા હતા. બાળકોની જિજ્ઞાસા અને શિક્ષકોની હોંશ અને કમતા મુજબ એની સાથે બીજું પણ ઘણું જ્ઞાન સહજ રીતે અપાઈ જતું. શરૂઆતમાં મકાનો બનતાં હતાં ત્યારે થોડું સુથારીકામ અને સાવ છેવટના દિવસોમાં મોચીકામે આ ઉદ્યોગોમાં ઉમેરો કરેલો.

ફિનિક્સના વિદ્યાલયનો દૈનિક ક્રમ જોવા જેવો છે. સવારે વહેલા ઉઠાડવાનું કામ ગાંધીજી કરતા. એક પછી એક ઝૂંપડે જતા જાય અને તેમાં વસનાર કુટુંબના સૌથી નાના બાળકના નામે પોકાર કરતા જાય : ‘દેવા ઓ દેવા !’ આસપાસની ટેકરીઓ પર એના પડઘા પડતા. મોટા છોકરાઓ ચાર વાગ્યે ઊઠતા, નાનાને એકાદ કલાક ગોઠડામાં ઘલાઈ રહેવાની છૂટ હતી. દાતણ માટે એક ખાસ જગા બનેલી હતી. ત્યાં જ મોં ધોવાય, ત્યાં જ ઓળ નખાય. પરોઢિયે છથી સાત સુધી ખેતીનું કામ ચાલે. તેમાં નાનામોટાને તેમની શક્તિ અને અનુભવ મુજબનું કામ મળતું. પછી નાસ્તો, શિરામણ એ ગાંધીજીના બધા આશ્રમોમાં અગત્યનો કાર્યક્રમ હતો. બેરિસ્ટર થવા લંડન ગયા ત્યારથી એ ટેવ પડી હશે ! એ જ એક ટંક એવી હતી કે જ્યાં ગાંધીજીનું પેટ ભરાતું ! એમેચ હિંદુસ્તાનમાં ખેડૂતો પણ મોટે ભાગે શિરામણ કર્યા પછી જ ખેતરે કામ કરવા નીકળે છે, એની ગાંધીજીએ નોંધ લીધી છે. ત્યારબાદ મોટાંઓ ખેતરે જાય અને નાના શાળાના ઝૂંપડામાં. બે કલાકની એ શાળા હતી. અડધાપોણા કલાકે ઘંટ વાગતા, ત્યારે શિક્ષકો બદલાતા. જુદા જુદા શિક્ષકો જુદા જુદા વર્ગો લેતા. મોટા ભાગના શિક્ષકોને તેમના નામ આગળ ભાઈ, કાકા કે એવા શબ્દો જોડીને બોલવવામાં આવતા. કોઈ ‘ગુરુજી’ કે ‘સર’ નહોતા. શિક્ષકો વર્ગમાં દાખલ થાય ત્યારે ઊભા થઈ જવાનો, કે એકી અવાજે ‘નમસ્તે’ કે ‘ગુડમોર્નિંગ સર’ કહેવાનો કે એમને દાખલ કરવા સારુ બે બાજુ હટી જઈ મારગ કરી આપવાનો રિવાજ નહોતો. વાતાવરણ ઘર જેવું હતું. ઘણીવાર તો શિક્ષકને પગે ખેતરની ધૂળ, માટી કે ગારો પણ લાગેલો હોય. વિદ્યાર્થીઓ અને

શિક્ષકો પરસ્પર પ્રશ્નોત્તરી ઠીક ઠીક કરતા. ‘ભણતર’ ના મુખ્ય વિષયો ગણિત, ગુજરાતી, તામિલ કે હિંદી, ગીતા અને વ્યાકરણ એ હતા. અંગ્રેજી પણ સૌ શીખતા. પણ એને સારુ સવારના બે કલાકમાં સમય નહોતો ફાળવાતો. શિક્ષકોમાં ગાંધીજીના બે ભત્રીજા ઇગ્નલાલ અને મગનલાલ અને મિત્રપુત્રી જેકી બહેન. મુખ્ય અધ્યાપક ગાંધીજી પોતે. પણ એ શાળાના બે કલાક દરમિયાન તેઓ મોટા રસોડામાં રસોઈનું કામ સંભાળવામાં સમય ગાળતા. રસોઈ કાચી ન રહે અને બરાબર સમયસર તૈયાર થઈ જાય એની તેઓ ખાસ ચીવટ રાખતા. આમ મુખ્ય શિક્ષક અને મુખ્ય રસોઈયાની બેવડી જવાબદારી સંભાળવા ઉપરાંત ડરબનથી કોઈ મળવા આવ્યું હોય તો એને સારુ પણ આ બે કલાકમાંથી જ સમય ફાળવાતો. મુખ્ય શિક્ષક તરીકે બીજા શિક્ષકોને વિષય વહેંચી આપવા, કોઈ શિક્ષક ન આવી શકે એમ હોય તો એને બદલે બીજા શિક્ષક ગોઠવવા, વગેરે રોજરોજના નિર્ણય ગાંધીજી કરતા. કોના કેટલા દાખલા ખરા પડ્યા અને શ્રુતલેખનમાં કોણે કેટલી પ્રગતિ કરી તે જોવાનું કામ પણ ગાંધીજીનું. તેઓ ગુણવત્તા મુજબ વિદ્યાર્થીઓને અંક પણ આપતા, પણ તે એકબીજા જોડેની હરીફાઈના નહીં, દરેક વિદ્યાર્થીની એની ગઈ કાલ કરતાં આજે કેટલી પ્રગતિ થઈ તેને આધારે. આ બધા ઉપરાંત ગીતાના શ્લોકોનો સાર ગંભીર પણ રસભરી રીતે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાની જવાબદારી પણ ગાંધીજીની હતી. દર શનિવારે કસોટી પણ થતી. પ્રશ્નપત્રો આપીને શિક્ષકો ખેતરે ચાલ્યા જતા. આગલા અઠવાડિયા કરતાં પ્રગતિ કરવાની વિદ્યાર્થીઓને હોંશ રહેતી. પણ બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે સરખામણી કરવાનો કે હરીફાઈ કરવાનો પ્રશ્ન જ નહોતો ઊઠતો.

અગિયારથી સાડા અગિયાર સુધી કોદાળીપાવડા લઈને ખેતરમાં જવાનો કાર્યક્રમ હતો, આ અડધો કલાક વિદ્યાર્થી વેડફે નહીં એટલા સારુ દરેકને ભાગે જમીનનો ચોક્કસ ટુકડો આપવામાં આવતો, અને એ કામ પૂરું કર્યા પછી જ

છુટ્ટી મળતી. સહુ પરસેવે રેબજેબ થાય એટલું કામ કરતા. આ અડધા કલાકનો ‘તાસ’ બદલાવવા વિદ્યાર્થીઓએ દલીલો કરી જોયેલી, પણ ગાંધીજી એ બાબત જરાય ઠીલ છોડવા તૈયાર નહોતા. ‘આજે અહીં ભણો છો, ને કાલે લડાઈ ઉપડતાં જેલ જવું પડે. ત્યારે શીળી છાયામાં બેસવાનું નહીં મળે. ત્યાં તો કમર વાળી બહાદુર મજૂરની જેમ દિવસ આખો આવા તાપમાં જ તમારે પાવડો ચલાવવો પડવાનો. ત્યાં ગાંજ્યા જાઓ, થાકી જાઓ, રોતલ બનો તો મારું ને તમારું બેયનું નાક કપાય.’

‘રહેશે નહીં રણઘેલુડા, ખાવા મૂઠી ધાનની વેળા.’ મેઘાણીના ‘શિવાજીનું હાલરડું’ની યાદ અપાવે એવાં ઉપરનાં વાક્યો ! પછી છાપખાના આગળના પંપ પર જઈ બે જણ એ ભારી પંપ ફેરવે અને એક પાણીની ધાર હેઠે સ્નાન કરે. કપડાં ધોવાનું અઠવાડિયે એક વાર. સ્નાન નાનામોટા સૌ ટોળે મળી દિગંબર થઈ એકસાથે કરતા. એ પણ જેલ જવાની તૈયારી જ હતી. ફિનિક્સ વસાહતનો જન્મ જ સમર કુંડળીમાં થયો હતો. ભોજનમાં પણ જેલની માફક એક જ તાંસળામાં બધી ચીજો ભેગી કરીને ખાવાનું થતું.

બપોરે એકથી ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પાઠ તૈયાર કરતાં ત્યારે ગપાટા ઠીક ચાલતા. ત્યારબાદ બપોર પછી અંગ્રેજી, ગુજરાતી કવિતા વગેરે વિષયોના વર્ગ ચાલતા. ત્રણ પછી છાપખાનામાં ઉદ્યોગશિક્ષણ ગુજરાતી, હિંદી, તામિળ છોકરાઓ પોતપોતાની ભાષાનાં બીબાં ગોઠવવાનું કામ કરતાં કરતાં શીખતા. આગળ ઉપર એવા દિવસો પણ આવ્યા હતા કે જ્યારે મોટેરાઓ પાસે છાપખાનાનું કામ કરવાનો અવકાશ જ ન રહ્યો ત્યારે તમામ કામ વિદ્યાર્થીઓએ સારી રીતે ચાલુ રાખ્યું હતું.

પાંચથી ખેતરમાં પ્રમાણમાં હળવાં કામો કરવાનાં આવતાં. સાંજના ભોજન પછી રમતગમતો ચાલતી જેમાં આખા દિવસનો થાક વીસરાઈ જતો.

પહેલાં સાંજે સૌ ભેગાં મળતાં તેને ‘મિટિંગ’ કહેતા. પછી એમાં ધીરે ધીરે ભજનો દાખલ થયાં. તેમાંથી સાંજની

પ્રાર્થનાનું રૂપ જામતું ગયું.

ફિનિક્સ વસાહતનું આ શિક્ષણ સોગિયું કે નીરસ નહોતું. કામ કરતાં, જમતી વખતે, સાંજની 'મિટિંગ' કે પ્રાર્થના વખતે, છાપખાનામાં બીબાં ગોઠવતાં, કે ખેતરમાં કોદાળી ચલાવતાં હાસ્યવિનોદ તો ચાલતો જ રહેતો. તેમાંયે ગાંધીજીની આસપાસ તો હાસ્યની છોળો ઊડતી. અવારનવાર વિદ્યાર્થીઓ લાંબા કે ટૂંકા પ્રવાસે જતા. ઈનાન્ડાના ધોધ સુધી કે દરિયાકાંઠા સુધીના પ્રવાસ કેટલાય વિદ્યાર્થીઓને જીવનભર યાદ રહ્યા હશે. કોઈક વાર મિસ. સ્લેશિન જેવી તરવરતી શિક્ષિકા સાથે હોય તો ૧૨ માઈલ દૂર ઠેઠ ડરબન સુધી જઈ આવવાનું પણ ગોઠવાતું.

આ વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્યઘડતર પર ગાંધીજીનું સૌથી વિશેષ ધ્યાન રહેતું. ગાંધીજી ગીતા સમજાવતાં, કે કાવ્યદોહનમાંથી નળાખ્યાન કે એવી કોઈ કથાની વાત કહેતાં નીતિના મુદ્દા પર ભાર મૂકતા. ઘણી વાર એ બાબત ગાંધીજીનાં પ્રવચનો પણ થતાં. એ પ્રવચનો વિદ્યાર્થીઓને કેટલાં યાદ રહ્યાં હશે તે તો એ જાણે, પણ આ હિતોપદેશ વિદ્યાર્થીઓને સારું બહુ બોજરૂપ ન થવાનું એક કારણ એ હતું કે વિદ્યાર્થીઓ જોઈ શકતા કે ગાંધીજીનો ઉપદેશ કોરો ઉપદેશ કે પોથીપાંડિત્ય સમો નહોતો, સાચો ઉપદેશ તો ગાંધીજી અને બીજાં શિક્ષક-શિક્ષિકાઓના આચરણથી મળી રહેતો. પ્રભુદાસ ગાંધીએ લખેલ એક પ્રસંગ સહજે ટૂંકાવીને જોઈએ :

“એક વાર મારા નાના ભાઈ કૃષ્ણદાસને ગળે ગાંઠ ઊપડી આવી. પીડા એટલી હતી કે તેનાથી બોલાતું પણ નહીં. દાક્તર તો ત્યાં હતો જ નહીં. બાપુજીએ જાતે એ ગાંઠ ચીરવાનું નક્કી કર્યું. એને પૂરી પકવી નાખવા રાત્રે પોટીસ બંધાવી અને સવારે ગરમ પાણી, અસ્ત્રો વગેરે તૈયાર રાખવાનું કહી ગયા. બીજે દિવસે સવારે બધી તૈયારી થયે મારી બાએ મને બાપુજીને બોલાવવા મોકલ્યો. બાપુજીની ટોળી એક બીડને સાફ કરવામાં કામ કરતી હતી. મેં જોયું કે સૌથી મોખરે બાપુજી વાંકા નમી પાવડો તાલબદ્ધ ચલાવી રહ્યા હતા. ઘાસ કાઢવા સિવાય દુનિયામાં જાણે કે તેમને

બીજું કંઈ લક્ષ્ય જ ન હતું. તેમની પીઠ પાછળ છોકરાઓની ધિંગામસ્તી અને ટોળટપ્પાં ચાલતાં હતાં. એકાદ જણ વચ્ચે વચ્ચે જરા એકબે પાવડા ઘાસ કાઢી લેતું હતું. પણ મોટે ભાગે તો વાતો અને ચર્ચાઓ જ ચાલુ હતી. મને થયું કે બાપુજી પાસે પણ જ્યારે આ લોકો રમતરોળાં કરે છે, ત્યારે બીજા શિક્ષકોને દાદ જ ન આપવાનાં એમનાં પરાક્રમોની જે વાતો હતી તે બધી સાચી તો ખરી. કેટલીયે મિનિટો લગી હું બાપુજીની જોડે ચાલતી ટીખળના રસ આડે હુંયે બાપુજીને બોલાવી લઈ જવાનું ભૂલી ગયો ને મૂંગો મૂંગો ઊભો રહ્યો. કેટલીક વારે બાપુજીએ મને જોયો અને પૂછ્યું : “કૃષ્ણ સારું બોલાવવા આવ્યો છે ને? ચાલ, હું આવ્યો” એમ કહી તેમણે હાથમાંથી પાવડો મૂક્યો, પાટલૂન પરની માટી ખંખેરી નાખી અને મને આગળ કરી ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં છોકરાઓને ચેતવણી આપતા ગયા : “જુઓ, હવે તમારી વાતો પૂરી થવી જોઈએ. મારી હાજરીમાં તમે ખૂબ રમ્યા અને વાતો કર્યે રાખી, પણ હવે મારી પીઠ પાછળ જરાયે સુસ્તી ન થવી જોઈએ. હું આવું ત્યાં સુધી કામમાં પૂરું ધ્યાન આપજો. મોટાના દેખતાં આળસ કરી એ ચાલે, પણ મોટાઓ ચાલ્યા જાય ત્યારે આળસ કરી એમને મુદ્દલ છેતરવા ન જોઈએ.”

અમે કૃષ્ણદાસ પાસે પહોંચ્યા ત્યાં બાએ તેના ગળા પરનો પાટો ખોલી નાખ્યો હતો. રાત્રે જે ગાંઠ ચીરવાની વાત હતી એ સવારે પોતાની મેળે સાવ બેસી ગઈ હતી. પાંચેક મિનિટ જોઈ-તપાસી ઉપચાર સૂચવી બાપુજી ઝપાટાભેર પાછા એમના ખેતરકામની જગ્યાએ પહોંચ્યા. હુંયે પાછળ પાછળ ગયો. જતાં-આવતાં અડધો કલાક પૂરો નહોતો વીત્યો પણ એટલા વખતમાં તો છોકરાઓએ એટલું બધું કામ કર્યું હતું કે ત્યાં સુધીની રમતનું બધું સાટું વળી ગયું. બીડના એ મોટા ચોરસનો ઘણોખરો ભાગ સાફ થઈ ગયો હતો ને છોકરાઓ પરસેવે રેબજેબ થઈ ગયા હતા. “શાબાશ !” બાપુજી બોલ્યા અને કહ્યું : “હંમેશાં આવા સાચા રહેવું. કોઈની પીઠ પાછળ તો આળસ કરવી જ નહીં.

હવે થોડોક થાક ખાઓ, બાકીનું હું કરું છું” એમ કહી બાપુ ફરી ખોદવામાં મશગૂલ બની ગયા. પણ છોકરાઓએ થાક ન લીધો અને બાકીનો ટુકડો પૂરો કરવામાં બાપુજીને મદદ કરી. આઠનો ઘંટ થયો ત્યાં સુધીમાં એ આખો કટકો અરીસા જેવો સાફ થઈ ગયો.”

ગાંધીજી શિક્ષણમાં ચારિત્ર્યશિક્ષણને સૌથી વધુ મહત્ત્વ આપતા. પણ તેઓ એમ માનતા કે એ શિક્ષણ તો શિક્ષકો પોતે પોતાના જીવનના દાખલાથી જ આપી શકે.

‘વિદ્યાર્થીનાં શરીર, મન, આત્મામાં જે ઉત્તમ અંશો છે તેનો સર્વાંગીણ વિકાસ સાધીને તેને બહાર લાવવા’ એ જ ગાંધીજીની શિક્ષણની વ્યાખ્યા હતી. મનની તાલીમ એટલે મનને પોતાના અંકુશમાં રાખતા શીખવું જોઈએ. આપણી ઈન્દ્રિયો વડે જે કાંઈ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ, રસ, ગોચર થાય છે, તેની પાછળ મન ભટકે છે. તેને અંકુશમાં એ જ રાખી શકે, જે ઈન્દ્રિયોથી અલગ હોય. તે છે આત્મા. આત્મા જો ધારે તો ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખી શકે અને મનને ભટકતું અટકાવી શકે. આને માટેની તાલીમ ગાંધીજીએ નાનપણથી પોતાની મા પાસેથી લીધી હતી. તે હતી પ્રતિજ્ઞા કે વ્રતની તાલીમ. એ તાલીમથી પોતે ઘણું ઘણું પામ્યા હતા અને સહેજે તેમને હોંશ હતી કે પોતાના વાલીપણા હેઠળ જે બાળકો હતાં તેમને પણ એ તાલીમ મળે. એટલે તેમણે ફિનિક્સમાં સંકલ્પ, નિશ્ચય, પ્રતિજ્ઞા કે વ્રતો સારું વાતાવરણ ઊભું કર્યું. એની દેખીતી શરૂઆત જીભને વશમાં રાખવાના પ્રયાસથી થઈ. પોતે અલૂણું ખાતા, તો છોકરાઓ પણ તેમ કરવા પ્રેરાય એવી એમની ભાવના થઈ. અને નાનાં નાનાં બાળકોએ પણ ખાવાપીવા અંગે નાનામોટા સંકલ્પો લીધા. મનની તાલીમ પોતાની ઈચ્છાઓ ઉપર નિયંત્રણ રાખવાથી આવી શકે એમ ગાંધીજીએ માન્યું. એટલે જનરલ સ્મટ્સ સાથે જ્યારે સમાધાન અંગેની વાટાઘાટો ચાલતી હતી અને પડખે કસ્તૂરબા ખાટલાવશ પડ્યાં હતાં ત્યારે ગાંધીજીએ મણિલાલ અને જમનાદાસને સૂચવ્યું કે “એન્ડ્રૂઝસાહેબની સેવા અર્થે તમે કેપટાઉન

આવ્યા હતાં. તેઓ ઈંગ્લેન્ડ જાય છે માટે હવે તમે કેપટાઉન ન રોકાતાં ફિનિક્સ પાછા જાઓ.” બંનેને કેપટાઉનની પડખેનો ટેબલ માઉન્ટન જોવાની ખૂબ ઈચ્છા હતી. તે અંગે સ્થાનિક યજમાન સાથે વાત કરીને કાંઈક ગોઠવણ પણ કરેલી. વળી કસ્તૂરબાને માંદાં મૂકીને જવાનું પણ નહીં ગમતું હોય. પણ ગાંધીજીનો આદેશ છૂટ્યો કે તમે વહેલામાં વહેલા પાછા જાઓ. તેમણે એ બંને જણને મનેકમને પણ રવાના કર્યા એ યોગ્ય કર્યું કે નહીં એ વિવાદનો વિષય હોઈ શકે છે. પણ અહીં એનો ઉલ્લેખ થઈ રહ્યો છે તે તો એ બતાવવા કે ગાંધીજી પોતાની સમજ મુજબની મન અને આત્માની તાલીમ આપવા કેટલા ઉત્સુક હતા. મનની તાલીમનો બીજો પ્રકાર તે વિનય શીખવો તે. છોકરાઓ તોફાનમસ્તી ગમે તેટલી કરે પણ મોટેરા પ્રત્યે વિનયવિવેક ન ચૂકે એ વિશે ગાંધીજી હંમેશાં આગ્રહી હતા.

ક્યા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષકોનું મૂલ્યાંકન નથી કરતા ? એક દિવસ ફિનિક્સના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષકોની ભણાવવાની રીત અને આવડત વિશે આપસમાં ચોવટ કરતા હતાં. એમાંના એક જણે છગનલાલભાઈની શીખવવાની રીત વિશે અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો: “ગણિત બાપુ જ ભણાવે તો સારું. છગનલાલભાઈને સમજાવતાં નથી આવડતું. બાપુજીને અઘરામાં અઘરા દાખલા શીખવતાં પણ સારું આવડે છે.” મૂળ વાતને છગનલાલભાઈના દીકરા પ્રભુદાસ સહિત સૌનો ટેકો હતો. ગાંધીજીની સરખામણીમાં છગનલાલભાઈની શીખવવાની રીતને છોકરાઓએ ઠીક ઠીક નીચા ગણાવવા માંડી હતી. છોકરાઓ જાણતા નહોતા કે ગાંધીજી બારણા બહાર ઊભા રહીને બધું સાંભળતાં હતા. બેચાર મિનિટ પછી ધીમેથી છોકરાઓ સામે આવ્યા. ભણાવવાની વાત તો બાજુએ રહી. ગાંધીજીએ છોકરાઓને ખખડાવી જ નાખ્યા : “આ તો તમારા લોકોની કેવી ઉદ્ધતાઈ ! આજે મારી સરખામણીમાં છગનલાલ તમને નઠારા શિક્ષક લાગે છે, ને કાલે ગોખલે મહારાજની સરખામણીમાં હું નઠારો

લાગીશ. તમારે તમારા ભણતર સાથે કામ કે શિક્ષકને દોકડા (માર્ક) આપવા સાથે ? શિક્ષકને જે વિદ્યાર્થી વગોવે એ વિદ્યાર્થી ગમે તેટલો બુદ્ધિમાન હોય તોયે તેનું ભણતર મીડું જ રહેવાનું. શિક્ષક ગમે તેટલું આપે પણ અક્કડ વિદ્યાર્થી કંઈ જ નથી ઝીલી શકવાનો અને શિક્ષક જરાક અમથું આપી શકે તોપણ જો વિદ્યાર્થીમાં નમ્રતા હશે તો એ થોડાને ઘણું કરીને ઝીલશે અને તેજસ્વી વિદ્યાર્થી બનશે. તમે શિક્ષકોના દોષ જુઓ એ અસઘ વસ્તુ છે. દોષ જોવા હોય તો તમારા પોતાના જુઓ. ગણિતના શિક્ષક છગનલાલ જ રહેશે.” વિચારસ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણમાં શિક્ષકની વિદ્યાર્થી ગમે તેવી ટીકા કરી શકે એવી સ્વતંત્રતામાં માનનાર ઘણી ઉત્તમ શાળાઓ આજે દુનિયાના ઘણા દેશોમાં છે. પણ ગાંધીજીની વાતને ગીતાનો આધાર હતો. આત્માને મેળવવાનો ગીતા જે ત્રિવિધ ઉપાય સૂચવે છે, તે છે પ્રણિપાતેન, પરિપ્રશ્નેન સેવયા’નો. તેમાં પહેલાં અને છેલ્લાં બંને સાધનો નમ્રતા વિના પ્રાપ્ત નથી થતાં. આજના જમાનામાં શિક્ષણ વિશે ઊંડું ચિંતન કરનાર જે. કૃષ્ણમૂર્તિ પણ નમ્રતા પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. પણ ગાંધીજીને મન નમ્રતા એ આત્મિક કેળવણીનું એક અનિવાર્ય સાધન હતું.

પણ નમ્રતાનો અર્થ ખુશામત હરગિજ નહીં, ચાપલૂસી ખચીત નહીં. ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓમાં જે સૌથી મોટો પાઠ શીખવ્યો તે હતો આત્મસમ્માનનો. ખુશામતમાં માણસ આત્મસમ્માનને કોરે મૂકે છે. ગાંધીજી પોતાનાં બાળકોને આત્મસમ્માનને ભોગે તો અક્ષરજ્ઞાન સુધ્યાં આપવા તૈયાર નહોતા : “સત્યનો પૂજારી આ અખતરામાંથી સત્યની આરાધના તેને ક્યાં સુધી લઈ જાય છે એ જોઈ શકે, અને સ્વતંત્રતાદેવીનો ઉપાસક એ દેવી કેવા ભોગ માગે એ જોઈ શકે..... બાળકોને મારી સાથે રાખ્યા છતાં જો મેં સ્વમાન જતું કર્યું હોત, બીજાં હિંદી બાળકો ન પામી શકે તે મારાંને વિશે મારે ન ઈચ્છું જોઈએ એ વિચારને ન પોષ્યો હોત, તો હું મારાં બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન આપી શકત ખરો. પણ ત્યારે તેઓ જે જે

સ્વતંત્રતા અને સ્વમાનના પદાર્થપાઠ શીખ્યા તે ન શીખી શકત. અને જ્યાં સ્વતંત્રતા અને અક્ષરજ્ઞાન વચ્ચે જ પસંદગી રહી છે, ત્યાં કોણ કહેશે કે સ્વતંત્રતા અક્ષરજ્ઞાન કરતાં હજાર ગણી વધારે સારી નથી ???”

નમ્રતા જ્યારે રચનાત્મક આકાર ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે સેવા બને છે. ગાંધીજી શિક્ષણ દ્વારા આત્માના જે ગુણો વિકસાવવા માગતા હતા તેમાં સેવા આગળ પડતું સ્થાન લઈ શકે એમ છે. બાળકોને ઘરનાં બધાં કામોમાં માબાપને મદદ કરાવવાથી શરૂઆત થઈ. પરિવાર અને આશ્રમમાં બીમારોની શુશ્રૂપાથી તે વિકસી અને આખી કોમની ઉન્નતિ અર્થે પોતાની જાતને હોમી દેવા સુધી એ પહોંચી હતી.

આપણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીના શિસ્ત વિશેના અનુભવો અને અખતરાઓના ત્રીજા તબક્કા સુધી આવી પહોંચ્યા. એ ત્રીજો તબક્કો એટલે લડત માટેની તાલીમનો. એની વિધિસરની શરૂઆત ટોલ્સટોય ફાર્મથી થઈ એમ કહી શકાય. બીજા સત્યાગ્રહ વખતે જેલમાં ગયેલા સત્યાગ્રહીઓનાં સ્ત્રીબાળકોને એક સ્થળે રાખવા ગાંધીજીએ મિ. કેલનબંકે કાઢી આપેલ ૧૧૦૦ એકર જમીન ઉપર બીજા આશ્રમની સ્થાપના કરી. ફિનિક્સ વસાહત નાતાલમાં હતી. ટોલ્સટોય ફાર્મ તે વખતના સત્યાગ્રહના કેન્દ્રબિંદુ બનેલ ટ્રાન્સવાલના મુખ્ય શહેર જોહાનિસબર્ગથી આશરે ૨૧ માઈલ દૂર લોલી રેલવેસ્ટેશનની પાસે ઘાસના બીડ વચ્ચે હતું. ત્યાં અપાતી તાલીમનું વર્ણન ગાંધીજીએ તે જમાનામાં અણધારી રીતે સત્યાગ્રહ સારુ આર્થિક સહાયતા કરનાર રતન ટાટાને લખેલા એક પત્રમાં સચોટ મળે છે. એપ્રિલ ૧, ૧૯૧૨ દિને લખેલ પત્ર :

“કદાચ લડતનું સૌથી વધારે ઉપયોગી સ્થળ તે ફાર્મમાં સ્થપાયેલી નિશાળ છે. અત્યાર સુધી બે અડગ સત્યાગ્રહી, સર્વશ્રી મેઢ અને દેસાઈની મદદથી, અને હવે મારા એક ભત્રીજાની મદદથી હું તે નિશાળ ચલાવું છું. નિશાળિયાઓની સંખ્યા ૨૫ની છે. તેમાં ૫૦ થી વધારેને દાખલ કરવાનો ઈરાદો નથી. માત્ર દિવસના ભણવા જ

આવે એમ કોઈ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાનો ઈરાદો નથી. દરેકે ફાર્મ ઉપર રહેવું જ જોઈએ. ઘણાખરા છોકરાનાં માબાપ તેમના ફરજંદના ગુજરાનખર્ચ માટે માસિક પા. ૧-૧૦-૦ આપે છે. આવી રીતે ભરેલી રકમોનો સત્યાગ્રહની લડતના હિસાબમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નિશાળિયાઓ પાસે ભણતરની ફી કાંઈ લેવામાં આવતી નથી. મગજની કેળવણીની સાથે અંગમહેનતની કેળવણી સામેલ રાખવામાં આવેલ છે. પણ સૌથી વધારે ભાર તે છોકરાઓનાં વર્તન ઘડવાની બાબત પર મૂકવામાં આવે છે. શરીરશિક્ષા બિલકુલ કરવામાં આવતી નથી. પણ છોકરાઓનાં પ્રદય અને બુદ્ધિને અસર કરી તેમનાં દરેક સારાં તત્ત્વો ખીલી નીકળે તે માટે દરેક પ્રયત્ન થાય છે. છોકરાઓ પોતાના શિક્ષક સાથે પૂરતી છૂટ લે છે, અને તેમાંના દરેક વિદ્યાર્થીને કહીને તથા કરી બતાવીને શીખવવામાં આવે છે કે તેઓ બધા કુટુંબીઓ છે. સવારમાં ત્રણ કલાક છોકરાઓ કોઈ તરેહની અંગમહેનત કરે છે. અને તેમાં ખાસ કરીને સાદામાં સાદી જાતનું ખેતીનું કામ કરાવવામાં આવે છે. તેઓ જાતે જ પોતાનાં કપડાં ધુએ છે, અને દરેક બાબતમાં તેમને સંપૂર્ણ રીતે સ્વાશ્રયી બનાવવામાં આવે છે. વળી નિશાળની સાથે એક ચંપલ બનાવવાનો તથા એક સીવણનો વર્ગ રાખવામાં આવ્યો છે. સીવણનો વર્ગ મિસિસ વોગલની દેખરેખ નીચે ચાલે છે. તે પોતાના ઉલ્લાસથી કાંઈ લીધા વગર આ કામ કરે છે..... ફાર્મ ઉપર નિશાળ કે રસોડા સંબંધમાં પગારદાર નોકરો બિલકુલ રાખવામાં આવતા નથી. મિસિસ ગાંધી અને મિસિસ સોઠા બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ (જેમને દર અઠવાડિયે વારાફરતી બદલવામાં આવે છે)ની મદદથી રસોઈનું બધું કામ કરે છે. બીડી ન પીવી, કેફી પીણાં ન પીવાં અને વેજિટેરિયન રહેવું એટલી ટેક ફાર્મ ઉપર પાળવી જ પડે છે. માનસિક કેળવણી રોજ ઓછામાં ઓછા સાડા ત્રણ કલાક આપવામાં આવે છે; તેમાં ભણનારાઓની માતૃભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજી, ગણિત તથા પાઠોમાં આવે

એટલું ઈતિહાસભૂગોળનું શિક્ષણ અપાય છે. શિક્ષણ આપવાની ભાષા વિદ્યાર્થીઓની માતૃભાષા એટલે કે ગુજરાતી, હિંદી અને તામિલ છે. હું કહેવાને દિલગીર છું કે તામિલ શિક્ષણ બહુ પ્રાથમિક છે, કેમ કે સારો તામિલ શિક્ષક કોઈ મળતો નથી. હર સાંજે એક કલાક વિદ્યાર્થીઓને તેમના પોતીકા ધર્મ વિશે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે અને આ હેતુથી મુસલમાની, હિંદુ અને ઝોરોસ્ટ્રિયન ધર્મપુસ્તકોમાંથી પાઠો વાંચવામાં આવે છે. છેલ્લામાંનું વાચન હમણાં પડતું મુકાયેલ છે, કેમ કે નિશાળમાં ભણનારા બે પારસી વિદ્યાર્થીઓ હમણાં જ અહીંથી ગયા છે. ધર્મ પ્રમાણે ગણના કરતાં વિદ્યાર્થીઓમાં ૧૬ હિંદુ અને ૮ મુસલમાન છે, અને જાત પ્રમાણે ગણતાં ૧૮ ગુજરાતી, ૬ તામિલ અને એક ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફનો છે. પ્રત્યેક ધર્મના વાચન વખતે બધા વિદ્યાર્થીઓ બધો વખત ધ્યાન આપે છે. વિદ્યાર્થીઓ સૌથી પહેલાં હિંદી છે, અને પછી બીજું બધું. અને તેમણે પોતપોતાના ધર્મમાં યુસ્ત રહેવું જોઈએ જ, ત્યારે પોતાના સાથી વિદ્યાર્થીઓના ધર્મ પ્રત્યે સરખા માનની લાગણીથી જોવું જોઈએ એ રહસ્ય તેમને ગળે ઉતારવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.”

આટલું વર્ણન કર્યા પછી ગાંધીજી આ શાળા અંગે કહે છે :

“નિશાળ એ એક અખતરારૂપે છે. તે છોકરાઓ મોટા થાય ત્યારે ખેડૂત થઈ રહે અને સાદી જિંદગી ગાળનાર થાય, એવી વકી રાખવી તે તો જોકે વધુ પડતું છે. છતાં તેઓ સંસારના મેદાનમાં ઊતરે ત્યારે અત્યારે મેળવાતું કેટલુંક શિક્ષણ તેમની રોજની રહેણીકરણીમાં અમલમાં મૂકે એવી આશા રાખવી વધુ પડતી ગણાશે નહીં.”

ટોલ્સટોય ફાર્મ પર રહેનારાઓને જેટલી અગવડો વેઠવી પડતી હશે, એનાથી એમનો ઉત્સાહ જરાય ઊતરે એવો નહોતો. ટોલ્સટોય ફાર્મ જોહાનિસબર્ગથી ખાસ્સું ૨૧ માઈલ દૂર હતું, પણ ત્યાં ચાલતા જવાની આશ્રમવાસીઓ વચ્ચે હોડ લાગતી. કસાયેલા શરીરવાળા હર્મન કેલનબેક એમાં કોઈને ગાંઠતા નહીં. જોકે ગાંધીજીની ગણના પણ

તેજ ચાલનારાઓમાં થતી.

સત્યાગ્રહની ત્રીજી લડતને છેલ્લે તબક્કે ગાંધીજી આશ્રમવાસીઓ સાથે ટોલ્સટોય ફાર્મથી ફિનિક્સ આવી ગયા હતા. ત્યારથી ફિનિક્સ વસાહતનું જીવન પહેલાં કરતાંયે વધારે કઠણ થઈ ગયું હતું. કારણ ત્યારબાદ ફિનિક્સ વસાહતની બધી પ્રવૃત્તિઓનો અનુબંધ સત્યાગ્રહ અને જેલવાસ સાથે થવા લાગ્યો હતો. તેમાં ફિનિક્સ આસપાસની ખાણોના ગિરમીટિયા મજૂરોએ જ્યારે હડતાલ પાડી ત્યારે તો ગિરમીટિયાઓ પણ સેંકડોની સંખ્યામાં ફિનિક્સમાં આવીને આશરો લેવા લાગ્યા હતા.

જેલમાં રહીને કે જેલની બહાર આંદોલનમાં પડેલા સત્યાગ્રહીઓ સત્યાગ્રહના વિકસતા જતા શાસ્ત્ર અને એની ફિલસૂફી જોડે પોતાનો લય મેળવતા હતા. જેલમાં રહીને કે જેલની બહારથી ગાંધીજી આ સત્યાગ્રહીઓને ઝીણવટપૂર્વક સત્યાગ્રહનું શાસ્ત્ર પત્રો દ્વારા કે પ્રત્યક્ષ મળીને સમજાવતા હતા. એ તાલીમનો કેન્દ્રવર્તી પાઠ એ હતો કે સત્યાગ્રહની લડાઈ બહાર અન્યાય સામે અડગ રહીને અને સ્વેચ્છાપૂર્વક કષ્ટ સહન કરી તે દ્વારા પ્રતિકાર કરે છે તેમ તે નિત્યનિરંતર આત્મનિરીક્ષણ દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિનો પ્રયાસ કરતો રહી આત્મશક્તિ કેળવતો રહે છે. જે સત્યાગ્રહીઓને આ બાબત જેટલો રસ પડતો તેટલા ઉત્સાહપૂર્વક ગાંધીજી તેમને પોતાના અનુભવો જણાવી જણાવીને તેમને ચિત્તશુદ્ધિની સાધનાને પંથે આગળ વધવામાં સહાયક થતા.

અક્ષરજ્ઞાન કરતાં ચારિત્ર્યને મહત્ત્વ આપતાં ત્રીજા પુત્ર રામદાસને ગાંધીજીએ લખ્યું : “પરોપકાર કરવો, બીજાની સેવા કરવી, તેમ કરવામાં જરાયે મોટાઈ ન માની લેવી, એ ખરી કેળવણી છે... માંદા માણસોની સેવા કરવી એનો જેવો ઉત્તમ માર્ગ બીજો શો હોય ? ધર્મનો ઘણો સમાવેશ તેમાં થઈ જાય છે.

“જ્યાં સુધી દંઢ નીતિ જાળવો, તમારી ફરજ બજાવ્યા કરો, ત્યાં સુધી હું તો તમારા અક્ષરજ્ઞાન વિશે નિશ્ચિંત છું.... શાસ્ત્રમાં જે યમનિયમો કહ્યા છે તે જાળવાય તો બસ છે.”

બીજા પુત્ર મણિલાલને લખ્યું : “તમે મિ. વેસ્ટ વગેરેની ચાકરી કરો છો એ તમારો સર્વથી ઉત્તમ અભ્યાસ છે. તમે લખો છો કે અભ્યાસને રજા દેવી પડે છે. એમ નથી. તમે ચાકરી કરતાં અભ્યાસ જ કરો છો. અક્ષરજ્ઞાનને રજા દેવી પડે એ કહેવું બરાબર છે. તેમ રજા દેવામાં અડચણ નથી. અક્ષરજ્ઞાન પાછળથી મેળવાય પણ ચાકરી કરવાનો અવસર પાછળથી મળે તેમ ન કહી શકાય... એટલું પણ મનમાં કોતરી રાખજો કે તમારું મન સ્વચ્છ છે, એટલે ચાકરી કરતાં તમે માંદા નહીં પડો. ને તેમાં છતાં પડશો તો હું નિશ્ચિંત રહીશ. તેમ ઘડાઈને જ તમે ને હું બધા સંપૂર્ણ થઈશું. સારી રહેણી રહેતાં શીખવું એ અભ્યાસ છે, બાકી બધું શીખવું મિથ્યાભ્યાસ છે.”

આ તો થઈ અક્ષરજ્ઞાન વિશે અવઢવમાં પડેલા પુત્રોને આપેલી સલાહ, પણ સાથી સત્યાગ્રહીને ગાંધીજી એનાથી આગળ વધીને સલાહ આપે છે. ૧૯૧૩માં તેમણે શ્રી રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલને પત્રો દ્વારા સત્યાગ્રહીની આંતરિક તૈયારી વિશે ઘણી સલાહ આપી હતી એના કેટલાક ભાગો જોઈએ :

“શંકરાચાર્યે એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે સમુદ્રને કિનારે બેસી ઘાસની સળી ઉપર પાણીનું બિંદુ મૂકી સમુદ્ર ઉલેચતા માણસને જેટલી ધીરજ અને જેટલી વાર લાગે તેના કરતાં વધારે ધીરજ અને વખતની જરૂર મનને મારવામાં એટલે કે મોક્ષ સાધવામાં જોઈએ.... પ્રયત્ન કરવાનો એક પણ લાગ ન છોડશો. એ આપણું કર્તવ્ય છે..... મનોવિકાર નસાડવા પ્રયત્ન કરી પ્રજ્ઞુલ્લિત રહો એટલે જશે.... તુલસીદાસજી કહે છે કે સંકટ હોય યા ન હોય પણ રામનામ જપો એટલે સર્વાંશ સિદ્ધ.... એટલે તે જપ જપ્યા કરજો. રામ કયા તે મનની સાથે નિર્ણય કરી લેવો..... શરીરને કે મનને એક ક્ષણ પણ નવરાં ન રહેવા દેવાં, ઉત્સાહપૂર્વક બંનેને કામે લગાડવાં, એટલે તમારી ઉપાધિમાત્ર ટળશે જ.... જ્યારે માણસ (કોઈને) શત્રુ ગણે છે ત્યારે દોષ પ્રથમ તો આપણો છે. આ ગોરાઓના આપણા પ્રસંગને

પણ લાગુ પડે છે.... સર્વાંશે પ્રદયની પવિત્રતા એ છેવટની સ્થિતિ છે. દરમિયાન જેમ આપણે પવિત્રતામાં રહીએ તેમ વિકારો શમે.

“...એકાંતસેવન, સત્સંગશોધન, સત્કીર્તન, સદ્વાચન, નિરંતર શરીરમંથન, અલ્પાહાર, ફલાહાર, અલ્પનિદ્રા, ભોગવિલાસ ત્યાગ - આટલું જે કરી શકે તેને મનોરાજ્ય હસ્તામલકની જેમ પ્રાપ્ત થાય.... જ્યારે જ્યારે મનોવિકાર થાય ત્યારે ત્યારે ઉપવાસાદિ પાળવાં.”

એ કહેવું જરૂરી નથી કે સત્યાગ્રહીની ચિત્તશુદ્ધિ અંગે ગાંધીજીએ આપેલ સલાહ મોટે ભાગે તો પોતાના જાતઅનુભવને આધારે જ હતી.

અંતમાં થોડા પુનરાવર્તનનો દોષ વહોરીને પણ આત્મિક કેળવણી વિશે ગાંધીજીએ આત્મકથામાં જે કહ્યું છે તેના કેટલાક અંશ જોઈ જઈએ.

“વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર અને મનને કેળવવા કરતાં આત્માને કેળવવામાં મને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો.... મેં ધર્મનાં પુસ્તકો ઉપર ઓછો આધાર રાખ્યો હતો.... આત્માનો વિકાસ એટલે ચારિત્ર ઘડવું, ઈશ્વરનું જ્ઞાન મેળવવું. આ જ્ઞાન મેળવવામાં બાળકોને મદદ ઘણી જ જોઈએ, ને તેના વિનાનું બીજું જ્ઞાન વ્યર્થ છે, હાનિકારક પણ હોય એમ હું માનતો.

“...આત્મિક કેળવણી કેમ અપાય ? બાળકોને ભજન ગવડાવતો, નીતિનાં પુસ્તકો વાંચી સંભળાવતો, પણ તેથી સંતોષ નહોતો પામતો... મેં જોયું કે (આ જ્ઞાન) શિક્ષકના વર્તનથી જ (આપી) શકાય. એટલે યુવકોની હાજરી હો યા ન હો, તેમ છતાં શિક્ષકે સાવધ રહેવું જોઈએ.... હું જૂઠું બોલું ને મારા શિષ્યોને સાચા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરું તે ફોગટ જાય... મેં જોયું કે મારી પાસે રહેલા યુવકો અને યુવતીઓ સમક્ષ પદાર્થપાઠરૂપે થઈને રહેવું રહ્યું. આથી મારા શિષ્યો મારા શિક્ષક બન્યા.... ને ટોલ્સટોય આશ્રમનો મારો ઘણોખરો સંયમ આ યુવકો અને યુવતીઓને આભારી છે એમ કહેવાય.”

કેળવણીનો વિચાર આવે ત્યાં શિસ્ત, પશ્ચાત્તાપ, દંડ કે સજાના પ્રશ્ન પણ આવે જ. ગાંધીજીના આશ્રમો પણ એમાં અપવાદ નહોતા, કારણ કે ત્યાંનાં વિદ્યાર્થીવિદ્યાર્થિનીઓ અને ત્યાંના શિક્ષકો સૌ સામાન્યજનો જ હતાં.

મનુષ્ય સમાજે સમૂહજીવન વિતાવવા સારું સ્વીકારેલા નિયમને આપણે શિસ્ત કહીએ છીએ. નિયમનું પાલન ન થાય ત્યારે તે શિસ્તભંગ કહેવાય, અને ભૂલ સુધારવા સારું કષ્ટ સહેવાના વિવિધ પ્રકારના ઉપાયોને દંડ કે સજા કહીએ છીએ. આ શિસ્ત જુદા જુદા સમાજની ગુણવત્તા મુજબ જુદા જુદા પ્રકારની વિચારણામાં આવી શકે છે અને તે તે સમાજના વાતાવરણ મુજબ ક્યો અને કેટલો શિસ્તભંગ ક્ષમ્ય અને ક્યો અક્ષમ્ય તેનો નિર્ણય થતો હોય છે. દંડ કે સજાના પ્રકાર વિશે એમ જ અનેક પ્રકારની વિવિધતાઓ પ્રવર્તે છે.

ફિનિક્સ વસાહત અને ટોલ્સટોય વાડીના સમૂહજીવનને એક નૈતિક વાતાવરણ પ્રાપ્ત હતું. એના ઘણાખરા સભ્યો સ્વેચ્છાપૂર્વક એક આદર્શને ખાતર એક અખતરા તરીકે ત્યાંનું જીવન જીવવા ભેગા થયા હતા. ત્યાંના બાળકો અંગે, અલબત્ત, નિર્ણય તેમના વાલીઓએ લીધો હતો. પણ બાળકો સહજ રીતે એ નૈતિક વાતાવરણનો ભાગ થઈ ગયાં હતાં.

આ બંને ઠેકાણે કૌટુંબિક વાતાવરણ હતું અને બંને ઠેકાણે તે કુટુંબમાં પિતા કે પિતામહને સ્થાને ગાંધીજી હતા. ગાંધીજી પોતે પોતાની આંતરિક જીવનચાત્રામાં હજુ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કુટુંબમાં આધિપત્ય તો પિતાનું જ હોય એમ, એટલે બીજી ભાષામાં કહીએ તો, ‘વડીલશાહી’માં માનતા હતા. દરેક સમાજમાં બાળકોની દુનિયામાં ઘણીવાર વડીલોના વિચારો, ને તેમનાં મૂલ્યોનો પણ જાણ્યે અજાણ્યે પ્રવેશ થતો હોય છે, તે આ આશ્રમોમાં પણ થયો હતો. તેમાં પિતાતુલ્ય ગાંધીજીના વિચારો અને મૂલ્યોનું આધિપત્ય સૌથી પ્રબળ હતું.

આ આશ્રમોનું વાતાવરણ ચોખ્ખું હતું. પણ ચોખ્ખા કપડાંમાં જેમ નાનો સરખો પણ ડાઘ પહેલો દેખાઈ આવે છે, તેમ અહીં પણ શિસ્તભંગના પ્રશ્નો પહેલા દેખાઈ આવતા હતા. આને અંગે એક આશ્રમવાસી તરીકે શ્રી રાવજીભાઈ સારી ચોખવટ કરે છે :

“આશ્રમમાં સંયમ, નીતિ અને સદાચારનું શુદ્ધ વાતાવરણ જ એવું હતું કે સામાન્ય વાતાવરણમાં નિર્દોષ ગણાતી આપણી આદતો ત્યાં દોષિત ગણાય... કોઈ નિયમિત બે કે ત્રણ વખત ખાય તે ઉપરાંત બગીચામાં કામ કરતાં કોઈ સારું ફળ નજરે પડે અને તોડીને ખાવાનું મન થાય. એને સામાન્ય દૃષ્ટિએ ગુનો ન ગણીએ. ફિનિક્સના..... વાતાવરણની દૃષ્ટિએ તેને ગુનો ગણવામાં આવતો. તેની શિક્ષા ભલે નહોતી થતી. પણ ત્યાંની નૈતિક દૃષ્ટિએ એ ગુનો કરનારને પોતાને જ એનો સંકોચ થાય અને બીજી વખત તેમ ન કરવું એવો નિશ્ચય તે કરે.... વિદ્યાર્થીઓએ રાત્રે ઠરાવ કર્યો હોય કે સવારે દરિયાકાંઠે કે ઈનાન્ડાના ધોધની રમણીય જગાએ ઉજાણીએ જવું. પછી ભલે ને રાત્રે ભારે વરસાદ થયો હોય, છતાં કરેલો ઠરાવ આમ મુશ્કેલીને કારણે અમલમાં ન મૂકવો એ બધા માટે નબળાઈરૂપ ગણાતું.”

શિસ્તભંગના કેટલાક દાખલા ગાંધીજીએ જ પોતાની આત્મકથામાં નોંધીને અમર કર્યા છે. પોતાના જીવનની પોથી ખુલ્લી રાખીને તેમણે કેટલાક લોકોની ટીકા પણ નોતરી લીધી છે.

એવો એક જાણીતો થઈ ગયેલો પ્રસંગ ભજિયાં ખાવાનો છે. ફિનિક્સથી એક બાળક જોહાનિસબર્ગથી આવેલા પોતાના વડીલને મળવા ડરબન ગયો હતો. વડીલને થયું કે ફિનિક્સ આશ્રમમાં બાળકને સ્વાદ કરવાનો મોકો ક્યાં મળતો હશે? એટલે એમણે બાળકને જમાડ્યા પછી ભજિયાનું એક પડીકું પણ બાંધી આપ્યું. વિદ્યાર્થીને પોતાના ફિનિક્સના ભેરુબંધ સાંભર્યા. એટલે થોડાં ભજિયાં ચાખી બાકીનું પડીકું વાળી સાથે લીધું. રાતે પોતાના નાનામોટા

સાથીઓને ભેગા કરી એણે ભજિયાં વહેંચવા માંડ્યા. એટલામાં ત્યાં એક શિક્ષિકા જઈ ચડ્યાં. વિદ્યાર્થીઓએ ભજિયાં બહેનને પણ ધર્યાં. બહેને તે સ્વાદથી ખાધાં. પણ પછી એમને વિચાર આવ્યો કે આ વાત કોઈ જાણે નહીં તો સારું. તેથી તેમણે છોકરાઓને સૂચના આપી કે કોઈને વાત કહેવી નહીં. પણ બેત્રણ દિવસમાં આ વાત ગાંધીજીના કાન સુધી પહોંચી. ગાંધીજીએ પણ શરૂઆતમાં વાતને કાંઈ ખાસ મહત્ત્વ ન આપ્યું. પણ જ્યારે જાણ્યું કે ખાવામાં એક શિક્ષિકાબહેન પણ સામેલ થયાં હતાં ત્યારે એમને વાત ગંભીર લાગી. ગાંધીજીને એ બહેન વિશે ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. તેમને પૂછતાં તેમણે તો વાતનો સદંતર ઈન્કાર જ કર્યો. તેથી આ નજીવા પ્રશ્ને ગંભીરરૂપ ધારણ કર્યું. જેમણે કબૂલ કર્યું હતું તે વિદ્યાર્થી સાચા કે જેમણે કબૂલ નહોતું કર્યું તે શિક્ષિકા સાચાં? બેમાંથી કોઈ પણ જાણી જોઈને જૂઠું બોલે એ તો સહન જ કેમ થાય? છેવટે ગાંધીજીએ દેવદાસને બોલાવીને આખી વાત કહેવાનો આગ્રહ કર્યો. દેવદાસ કાંઈ બોલી ન શક્યા. તેઓ સાચી વાત જાણતા હતા, પણ ગાંધીજીને પેલી બહેન વિશે એટલું માન હતું કે પોતાની વાત સાચી નહીં માને એવી એમને શંકા હતી. બહુ આગ્રહ કરતાં દેવદાસ રડી પડ્યા. એ રડવું કેમે કર્યું શમે નહીં એટલે ગાંધીજીએ ફરી પૂછ્યું, ‘દેવા તું આટલો બધો રડે છે શાને?’ ડૂસકાં ભરતાં દેવદાસે જવાબ આપ્યો : ‘સત્ય વાત કહીશ, પણ તમે મને જૂઠો માનશો, તેથી મને રડવું આવે છે.’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘તું અત્યારે તો સાચું જ બોલીશ એવી મને ખાતરી છે, જે સત્ય હોય તે કહે.’ દેવદાસે દૃઢતાથી જણાવ્યું, ‘બહેનને ભજિયાં ખાતાં મેં જોયાં છે.’ ગાંધીજી વિચારમાં પડી ગયા. વિદ્યાર્થીઓ આટલી હદ સુધી જૂઠું બોલતા હોય તો ભયાનક અને શિક્ષિકા જૂઠું બોલતી હોય તો તેનાથીયે વધુ ભયાનક.”

થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘મારી પાસે સત્ય વાત તો આવવી જ જોઈએ. કોણ સાચું તેનો નિર્ણય બંને તરફથી નહીં આવે ત્યાં સુધી હું અનશન વ્રત

લઈશ.' બધે સોપો પડી ગયો. રાતે રાવજીભાઈ અને મગનલાલભાઈએ વિદ્યાર્થીઓને એક પછી એક ઊંઘમાંથી ઉઠાડીને એક એક સાથે નોખી વાત કરી, પણ સર્વ વિદ્યાર્થીઓએ એક જ માહિતી આપી, તેથી તેમના મનમાં એની સત્યતા અંગે ખાતરી થઈ. બીજે દિવસે દસ વાગ્યે તે બહેને ગાંધીજી પાસે જઈ પ્રણામ કરી પોતાના દોષનો સ્વીકાર કર્યો. બીજે દિવસે ગાંધીજી જોહાનિસબર્ગ ગયા હતા. એમની પાસે સાચી હકીકત તો આવી ગઈ હતી છતાં તે દિવસે તેમણે કેલેનબેકને ત્યાંય ભોજન લીધું નહોતું.

ગાંધીજીનું દુઃખ છોકરાઓએ ખાવાનો નિયમભંગ કર્યો એને વિશે નહોતું. એ વાત છુપાવી તેને અંગે હતું. વળી એ વાત શિક્ષિકાએ છુપાવી, એવી શિક્ષિકાએ છુપાવી કે જેને વિશે ગાંધીજીને ઘણું માન હતું અને આશા હતી. એણે એ વાત છુપાવી એટલું જ નહીં, પણ વાત ઠીક ઠીક બહાર આવી ગઈ છતાં નન્નો ભણીને એણે ગાંધીજીને છેતરવાનો પ્રયાસ કર્યો તેને વિશે હતું.

પણ એટલું ચોક્કસ કે આ ઘટનાથી ફિનિક્સવાસી નાનાંમોટાં સૌ ઉઘાઈ ગયાં હતાં. જોહાનિસબર્ગથી જ ગાંધીજીએ રાવજીભાઈના નામે ચિકી લખીને તેમણે સત્ય શોધવામાં મદદ કરી એ બદલ ભલી લાગણી પ્રગટ કરી. પેલી બહેન વિશે ગાંધીજીએ લખ્યું : “ચિ.... ને મેં જે માળ ઉપર કલ્પી હતી ત્યાંથી તેને ઊતરવું પડ્યું છે. છતાં તે પુણ્યાત્મા તો છે જ એમ મનમાં રહે છે. તેના સદ્ગુણ ઘણા છે. તેને આપણે કેળવવા એ આપણી ફરજ છે. તેનું પાપ અને કામ તો જબરું હતું, તેને યાદ ન દેવાય એમ આપણે વરતવાનું રહ્યું છે. તેને ઘરકામમાં પ્રવીણ થવામાં ઉત્તેજન આપજો. છોકરાઓ કોઈ તેનું અપમાન ન કરે એમ જોજો.....”

છોકરાઓ નિર્દોષ ઠર્યા એનો સંતોષ ગાંધીજીના મનમાં હતો. પણ પેલી શિક્ષિકા બહેનને અસત્યને રસ્તે જતી ઉગારવાની વધુ ચિંતા હતી. તે બહેન ઊગરી કે નહીં એ તો એનો અંતરાત્મા જાણે, પણ ગાંધીજીના એ એક દિવસના

અન્નજળત્યાગથી ફિનિક્સવાસીઓના દિલ પર એની ઊંડી છાપ પડી હતી. સત્ય શોધવા સારુ આત્મપીડનનો આ માર્ગ એ કેટલે અંશે વાજબી અને કેટલે અંશે ગેરવાજબી એ વિષય કાંઈક અંશે વિવાદાસ્પદ રહેશે. એક વાત જરૂર કહી શકાય કે શિસ્તભંગ વખતે સામાના દેહને દંડ આપવાને બદલે પોતાના દેહને દંડ આપવાનો આ વિશેષ પ્રયોગ હતો.

ઉપવાસનાં બે પ્રયોજન હોઈ શકે. એક શરીરશુદ્ધિનું અને બીજું ચિત્તશુદ્ધિનું. પહેલા પ્રકારના ઉપવાસોની પરંપરા ટોલ્સટોય વાડીમાં શરૂ થઈ ચૂકી હતી. ત્યાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ત્રણે ધર્મના હતા. તેમને પોતપોતાના ધાર્મિક રિવાજો મુજબ ઉપવાસ-એકટાણાં કરવાને ગાંધીજી ઉત્તેજન આપતા. હિંદુઓ અગિયારસ, ફળાહાર વગેરે કરે, મુસ્લિમો રોજા પાળે. આશ્રમની વિશેષતા એ હતી કે એક ધર્મના વિદ્યાર્થીઓ ઉપવાસ-એકટાણાં કરે ત્યારે બીજા ધર્મવાળા એમના સહાધ્યાયીઓ પણ એમના વ્રતમાં ભળતા. એકવાર શ્રાવણમાસ અને રમઝાન સાથે સાથે આવેલાં. ત્યારથી આની શરૂઆત થઈ ગઈ. આવા ઉપવાસ-એકટાણાંનું મહત્ત્વ ઘણાંને સમજાયું અને પરસ્પર પ્રેમભાવ અને ઉદારતા વધ્યાં. ઈન્દ્રિયમન કે કામવાસના ઉપર અંકુશ લાવવા સારુ ઉપવાસ આદિ પ્રયોગો ગાંધીજીએ કરેલા.

ટોલ્સટોય વાડીએથી છોકરાઓને લઈ ગાંધીજી ફિનિક્સ આવીને રહ્યા ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત કે પોતાની જાતને કષ્ટ આપી બીજાને દંડ દેવાના બે પ્રયોગો થયેલા તેનો ઉલ્લેખ અહીં કરી લઈએ. પહેલી વારના ઉપવાસ બે આશ્રમવાસીઓના સ્ખલનને નિમિત્તે થયેલા. આ ‘ભયંકર પતન’ વિશે ગાંધીજી કહે છે : “સત્યાગ્રહની મહાન લડતમાં ક્યાંયે નિષ્ફળતા જેવું દેખાય તેથી મને આઘાત ન પહોંચતો, પણ આ બનાવે મારી ઉપર વજ્ર સમો પ્રહાર કર્યો. હું ઘવાયો. મેં તે જ દહાડે (જોહાનિસબર્ગથી) ફિનિક્સની ગાડી લીધી. મિ. કેલનબેકે સાથે આવવાનો આગ્રહ કર્યો. તે મારી દયામણી સ્થિતિ વર્તી ગયા હતા. મને એકલાને

જવા દેવા યોખ્ખી ના પાડી. પતનના ખબર મને તેમની મારફતે પડ્યા હતા. રસ્તામાં મેં મારો ધર્મ જાણી લીધો, અથવા જાણી લીધો એમ માન્યું એમ કહીએ. મને લાગ્યું કે પોતાની રક્ષા નીચે રહેલાના પતન સારુ વાલી કે શિક્ષક થોડેઘણે અંશે પણ જવાબદાર છે. આ બનાવમાં મારી જવાબદારી મને સ્પષ્ટ જણાઈ. મારી પત્નીએ મને ચેતવણી આપી જ હતી. પણ હું સ્વભાવે વિશ્વાસુ હોવાથી મેં તેની ચેતવણીને નહોતી ગણકારી. વળી મને ભાસ્યું કે જો હું આ પતનને સારુ પ્રાયશ્ચિત કરીશ તો જ આ પતિત થયેલાં મારું દુઃખ સમજી શકશે, ને તેથી તેમને પોતાને દોષનું ભાન થશે ને કંઈક માપ આવશે. તેથી મેં સાત દિવસના ઉપવાસ અને સાડા ચાર માસ એકટાણું કરવાનું વ્રત લીધું. મિ. કેલનબેકે પહેલાં તો ગાંધીજીને વારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ પછી પોતે પ્રાયશ્ચિતનું મહત્વ સમજ્યા અને પોતે પણ ગાંધીજી સાથે એ વ્રત પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગાંધીજી તેમના પ્રેમાગ્રહનો ઈન્કાર કરી ન શક્ય.

“આ નિર્ણય કર્યો કે તુરત હું હળવો થયો. દોષિત ઉપરનો ક્રોધ ઊતર્યો, ને તેમની ઉપર દયા આવી... જો કે મારા ઉપવાસથી સહુને કષ્ટ તો થયું, પણ તેથી વાતાવરણ શુદ્ધ થયું. પાપ કરવાની ભયંકરતા સૌને જણાઈ, અને વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વિદ્યાર્થિનીઓ અને મારી વચ્ચેનો સંબંધ વધારે મજબૂત અને સરળ થયો.”

ગાંધીજી શિસ્તના, એટલે કે યમનિયમ પાળવાના આગ્રહી હતા. એનો ભંગ થાય ત્યારે સાથી કે વિદ્યાર્થીના દોષને પોતાનો દોષ માનતા હતા. પોતાના દોષમાંથી નીકળવાની રીત તો તેઓ નાનપણથી જાણતા હતા. ભૂલ સમજવી, ભૂલનો જાહેરમાં એકરાર કરવો, એને સારુ કાંઈક પ્રાયશ્ચિત કરવું, એવી ભૂલ ફરી ન કરવાનો સંકલ્પ કરવો અને તેને પ્રાણપર પાર પાડવો. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે વિદ્યાર્થી અને પોતાનામાં એવું સામ્ય અનુભવેલું કે જેથી તેમની ભૂલ પોતે ભોગવે.

એક ફિનિક્સવાસીએ ઈરાદાપૂર્વક ૨૪ કલાકમાં બે

વાર ગાંધીજીને છોતરેલા. ગાંધીજીએ પહેલી ભૂલ પકડાયેલી ત્યારે જ એને કહેલું કે આમ જાણી જોઈને અસત્યાચરણ કરશે તો તેમને સાતને બદલે ૧૪ દિવસના ઉપવાસ કરવા પડશે. પેલા ભાઈએ બીજે જ દિવસે બરાબર એ જ રીતે ફરી છોતરપિંડી કરી તેથી ગાંધીજીએ ૧૪ દિવસના ઉપવાસ કરેલા. બીજા સાથીઓ એમની સાથે જોડાવા તૈયાર થયા ત્યારે ગાંધીજીએ એમને કડક ભાષામાં ના ફરમાવી દીધેલી. અને ચૌદ દિવસ દરમિયાન ફિનિક્સ વસાહતના કોઈ નિયમિત કાર્યક્રમમાં જરા સરખોયે ફેર પડવો ન જોઈએ એમ પણ કહેલું.

શરીરના ઈલાજ સારુ ઉપવાસ હતા; ધાર્મિક સંસ્કારિતા સારુ એકટાણાં-રોજા હતાં. સાથીની કે સમાજની ભૂલની શુદ્ધિ સારુ ઉપવાસના કાર્યક્રમોની શરૂઆત દક્ષિણ આફ્રિકાના આશ્રમોથી થઈ. ઉપવાસ આગળ જતાં ગાંધીજી સારુ ઈશ્વર સાથે સંવાદનું, સમાજ વતી પ્રાયશ્ચિતનું અને જાહેર જનતાની સેવાનું સાધન બનવાનો હતો.

ગાંધીજી, ‘આત્મકથા’માંથી સાભાર...

સમરણયાત્રા

તમારી સાથે પરીક્ષાનાં પરિણામોની વાત કરી શકું, ઘરમાં એવું શું છે એ બાબત તો તમારે સમજવાની.”

શિક્ષકનો જવાબ સંભળાયો. પણ મારા મનને એ જવાબ ગમ્યો નહિ, પણ “શિક્ષક બિચારા શું કરે? ઘરમાં બાળકો શું કરે એ માટે શિક્ષક જવાબદાર નથી. પણ ધારે તો મદદ કરી શકે.” આ પ્રકારનો એક વિચાર મારા મનમાં ઝબકી ગયો. એ વખતે એ વાલીને વર્ગબહાર નીકળતા જોયા અને તેમનું નામ પૂછી લીધું. આવી રીતે વાલીઓ પરીક્ષાના પરિણામ ઉપરાંત પોતાના બાળકોના અમુક વર્તન અને વાતો પણ કરવા લાગ્યા.

અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત ઘરની પરિસ્થિતિને લીધે બાળકોના મનની મૂંઝવણો વિશે વિચારવાનો નિર્ણય લીધો. જેથી બાળકોને બધી બાજુએથી સમજવાનો મોકો મળે.

અમદાવાદ સ્થિત ગાંધી આશ્રમ: શતાબ્દીની યાદગાર સફર

રમેશ તબ્બા

૩૦૨, યશ એકવા, વિજય ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૨૧ વર્ષના વસવાટ પછી ભારતમાં આવેલા મોહનચંદ કરમચંદ ગાંધીએ અમદાવાદના પાલડી વિસ્તારમાં કોચરબ આશ્રમ શરૂ કર્યો. જહોન રસ્કિનનું ‘અન ટુ ધિ લાસ્ટ’ પુસ્તક વાંચીને ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં ટોલસ્ટોય અને ફિનિક્સ આશ્રમ ચલાવેલા. પ્રારંભમાં તેમણે કોચરબમાં આશ્રમ શરૂ કર્યો હતો. સમય જતાં કોચરબ આશ્રમ નાનો પડતાં સાબરમતી વિસ્તારમાં, એ વખતે તો સાવ વગડો કહી શકાય તેવી જગ્યાએ ગાંધીજીએ આશ્રમ શરૂ કર્યો હતો. કોચરબ આશ્રમનું મકાન ભાડાનું હોવાથી પોતાની જગ્યામાં આશ્રમ કરવા માટે જગ્યા શોધવામાં આવી રહી હતી. જગ્યા મળી. આચાર્ય મણિશંકરભાઈ પિતાંબરદાસ પાસેથી ૨૫૫૩ રૂપિયામાં જમીનનો એક ટુકડો ખરીદાયો. ૨૬મી મે, ૧૯૧૭ના રોજ જમીનનો દસ્તાવેજ થયો. એ પછી ૧૭મી જૂન, ૧૯૧૭ના રોજ સાબરમતી આશ્રમની સ્થાપના થઈ.

આશ્રમ જીવન એ મહાત્મા ગાંધી માટે જીવનની સાધનાનું મુખ્ય અંગ હતું. આશ્રમનો ઉદ્દેશ માનવ સેવા માટે વ્યક્તિને તૈયાર કરવાનો હતો. એ વખતે માનવ સેવાને બદલે દેશ સેવા શબ્દ વધુ પ્રચલિત હતો.

અમદાવાદના ગાંધી આશ્રમમાં મહાત્મા ગાંધી ૧૯૧૭થી ૧૯૩૦ સુધી રહ્યા હતા.

આમ તો સમગ્ર ગાંધી આશ્રમ પવિત્ર ભૂમિ છે, પરંતુ જ્યાં મહાત્મા ગાંધી દરરોજ પ્રાર્થના કરતા હતા તે ઉપાસના ભૂમિનો સમગ્ર વિશ્વની પવિત્ર જગ્યાઓમાં સમાવેશ થાય છે. આજે પણ આપણે આ પવિત્ર ભૂમિ પર ઊભા રહીએ ત્યારે ચોક્કસ પ્રકારનાં સ્પંદનો અનુભવાય છે. ગાંધીજી

દરરોજ અચૂક પ્રાર્થના કરતા. એક વખત ખૂબ કામ હોવાથી મહાત્મા ગાંધી, મહાદેવભાઈ દેસાઈ અને કાકાસાહેબ પ્રાર્થના કર્યા વિના સૂઈ ગયા. જો કે ગાંધીજીને ઊંઘ જ ન આવી. તેમને સતત થયું કે હું કશુંક ભૂલી ગયો છું. છેવટે રાત્રે પ્રાર્થના કરી પછી જ તેમને ઊંઘ આવેલી.

એ વખતે ગાંધીજીના નિવાસસ્થાનની સામે ખુલ્લી જગ્યામાં લીમડાના ઝાડ નીચે દરરોજ સવારે ૪.૨૦ મિનિટે આશ્રમવાસીઓ સાથે ગાંધીજી પ્રાર્થના કરતા. આશ્રમમાં જે પ્રાર્થના, ભજનો, ગીતો થતાં તેનું એક સરસ પુસ્તક પણ થયું છે: આશ્રમ ભજનાવલિ. વાંચવા, વસાવવા અને ગાવા જેવું પુસ્તક છે.

આશ્રમની બીજી મહત્વની જગ્યા એટલે મદયકુંજ. અહીં મહાત્મા ગાંધી, કસ્તૂરબા તથા અન્ય લોકો રહેતા હતા. મદયકુંજ એક રળિયામણી જગ્યા છે. બેઠી ઘાટનું, પરંપરાગત શૈલીનું, દેશી નળિયાવાળું ઘર છે. વચ્ચે ખુલ્લી જગ્યા છે અને આજુબાજુમાં ચાર ખંડો છે. અહીં મહાત્મા ગાંધી રહેતા હતા.

આ નિવાસ સ્થાનને નામ અપાયું છે: મદયકુંજ. કેવું સરસ નામ! કાકાસાહેબ કાલેલકર સિવાય આટલું સુંદર નામ બીજા કોને સૂઝે? ક્યાંથી તેમને આ નામ મળ્યું હશે? રામ ભગવાનની સ્તુતિ... શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ ભજનમ્...માં એક પંક્તિ આવે છે, મમ મદયકુંજ નિવાસ કરું... આ સ્તુતિમાંથી કાકાસાહેબે મદયકુંજ શબ્દ લીધો હશે?

આશ્રમનું ત્રીજું વિશેષ સ્થળ એટલે ગાંધી સંગ્રહાલય. આ સંગ્રહાલય જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. ગાંધીજીને મુખ્ય વિષય તરીકે રાષ્ટ્રીને ત્રણ ચિત્ર તથા તસવીર ગેલેરીઓ બનાવવામાં આવી છે. માય લાઈફ, મેરા જીવન, મારું જીવન... આ ગેલેરીનું હમણાં નવીનીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત એક નવી ચરખા ગેલેરીનો પ્રારંભ કરાયો છે. ચરખાનાં વિવિધ મોડેલ્સ તથા સંશોધન કરીને તેનો ઇતિહાસ રજૂ કરાયો છે. ગાંધી અમદાવાદમાં એ ગેલેરીમાં આપણને

અમદાવાદમાં ગાંધીના નિવાસની રોચક વાતો વિવિધ બ્લોક્સમાં જાણવા મળે છે. એક ચિત્ર ગેલેરી છે જેમાં ગાંધીજીનાં આકર્ષક અને વિશાળ ચિત્રો જોવા મળે છે.

આશ્રમનો આર્કાઈવ્ઝ વિભાગ ઘણો રસપ્રદ છે. આ વિભાગમાં ગાંધીજીની ૩૪,૦૦૦ હસ્તપ્રતો છે. દુર્લભ ફોટોઓનું કલેક્શન છે. ગાંધીજી પર બનેલી ઘણી ફિલ્મોનો અહીં સંગ્રહ છે. ગાંધીજીની સ્મૃતિની ઘણી કૃતિઓ આપણને અહીં જોવા મળે છે. એ જ રીતે આશ્રમનું પુસ્તકાલય પણ સમૃદ્ધ છે. આ પુસ્તકાલયમાં ૫૦,૦૦૦થી વધુ પુસ્તકો છે. જેમાં મોટાભાગના ગાંધી વિશેનાં છે.

ગાંધી આશ્રમમાં જ્યારે ગાંધી અને તેમના અનુયાયીઓ રહેતા હતા ત્યારે સામૂહિક રસોડું હતું. આ પરિસરમાં વિનોબા કુટિર અને મીરા કુટિર પણ છે. અહીં વિનોબા ભાવે ૧૯૧૮થી ૧૯૨૧ સુધી રહ્યા હતા, જ્યારે મીરાંબહેન (મૂળ નામ કુ. મેડેલિન સ્લેડ) ૧૯૨૫થી ૧૯૩૩ સુધી રહ્યાં હતાં. એ વખતે આશ્રમમાં સતત મહેમાનો આવતા. આશ્રમનું ગેસ્ટ હાઉસ ‘નંદિની અતિથિગૃહ’ તરીકે જાણીતું હતું. આ અતિથિગૃહમાં સરદાર પટેલ, જવાહરલાલ નેહરુ, રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, બાદશાહ ખાન, રાજાજી, દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ, હેન્દ્રી પોલાર્ડ, કેલનબેક જેવા મહાનુભાવો રહ્યા હતા. આશ્રમના પરિસરમાં પરીક્ષિત મજમુદાર છાત્રાલય પણ આવેલું છે. આશ્રમમાં મગન નિવાસ પણ જોવા જેવો વિભાગ છે.

પહેલાં આશ્રમમાં ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી એમ ત્રણ ભાષામાં લાઈટ એન્ડ સાઉન્ડ શો રજૂ કરાતો હતો. જાણવા મળ્યું છે કે કોઈ કારણથી હવે આ લાઈટ એન્ડ સાઉન્ડ શો બંધ કરવામાં આવ્યો છે.

આશ્રમમાં ગાંધીજીને લગતી, જુદી જુદી કૃતિઓ, પુસ્તકો, ભેટ માટેની ચીજવસ્તુઓની એક દુકાન પણ છે.

આ આશ્રમ સતત મુલાકાતીઓથી ધબકતો રહે છે. વિશ્વના અનેક દેશોમાંથી અભ્યાસીઓ આશ્રમની મુલાકાતે આવે છે. દક્ષિણ અને પૂર્વ ભારતના લોકો સવિશેષ સંખ્યામાં

આશ્રમની મુલાકાતે આવે છે. આ મુલાકાતીઓ ગાંધીનો અભ્યાસ કર્યા પછી આશ્રમની મુલાકાતે આવે છે અને ખૂબ ઝીણવટ અને રસપૂર્વક આશ્રમ જુએ છે. તેમના માટે આ આશ્રમ પર્યટક સ્થળ નહીં, પરંતુ શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર હોય છે.

આ આશ્રમ એક રળિયામણી જગ્યા છે. સાબરમતી નદીના કિનારે આવેલા આ આશ્રમમાં શાંતિનો અનુભવ થાય છે.

ગાંધી આશ્રમનાં અગિયાર પ્રતો ખૂબ જાણીતાં થયાં હતાં. મહાત્મા ગાંધીએ આશ્રમમાં રહેનારી પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે આ પ્રતો ફરજિયાત કરેલાં. મૂળ તો તેમણે પતંજલિ યોગ સૂત્રમાંથી પાંચ પ્રતો લીધાં હતાં. પછીથી ગાંધીજીએ તેને અગિયાર પ્રતોમાં ફેરવી નાંખ્યાં.

ઘણા લોકોએ શાળામાં આ પ્રતોની પ્રાર્થના ગાઈ પણ હશે: સત્ય, અહિંસા, ચોરી ન કરવી, વણ જોઈતું નવ સંઘરવું, બ્રહ્મચર્ય અને જાત મહેનત, કોઈ અડે ના અભડવું, અભય, સ્વદેશી, સ્વાદત્યાગ ને સર્વ ધર્મ સરખા ગણવા, આ અગિયાર મહાપ્રત સમજી, નમ્રપણે દંઢ આચરવાં.

આ પ્રતોનું પાલન કરવું ખૂબ અઘરું હતું. આજે આપણે આ પ્રતો વિશે વિચાર કરીએ તો તેનું પાલન કરવાની કદાચ આપણને કલ્પના પણ ના આવે.

આશ્રમમાં બેસીને મહાત્મા ગાંધીએ સ્વતંત્રતાની લડતનું નેતૃત્વ સંભાળ્યું હતું. ગાંધીજીના જીવનમાં સ્વતંત્રતાની લડત એ નાનકડી વાત હતી. તેઓ પરમ જીવનસાધક હતા. આ આશ્રમ જીવનસાધનાનું કેન્દ્ર હતું.

૧૨મી માર્ચ, ૧૯૩૦ના રોજ મહાત્મા ગાંધીએ અહીંથી દાંડી કૂચ કરી. એ વખતે ભાટ ગામે જાહેર સભાને સંબોધન કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે કાગડાના મોતે મરીશ, કૂતરાના મોતે મરીશ, પરંતુ સ્વરાજ લીધા વગર આશ્રમમાં પાછો ફરીશ નહીં. દાંડી કૂચ પછી ગાંધીજી કેટલી વખત અમદાવાદમાં આવ્યા એ સંશોધનનો મુદ્દો છે. ગાંધીના પ્રેમી અને સંશોધક ડૉ. માણેક પટેલ કહે છે કે એ પછી ગાંધીજી કુલ ૧૬ વખત અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. એ વખતે તેઓ ગાંધી આશ્રમમાં ગયા પણ હતા. જો કે તેમણે

ગાંધી આશ્રમમાં રાત્રિ રોકાણ કર્યું નહોતું. વિવાદ થયો કે તમે તમારી પ્રતિજ્ઞા તોડી. સ્વરાજ તો હજી આવ્યું નથી અને તમે આશ્રમમાં આવ્યા. એ વખતે ગાંધીજીએ નવજીવનમાં લેખ લખીને સ્પષ્ટતા કરી હતી કે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેમાં મારો કહેવાનો અર્થ એવો હતો કે હું આશ્રમમાં પાછો રહેવા નહીં આવું.

સમગ્ર વિશ્વમાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિવિશેષ આવતી હોય તો અમદાવાદમાં ગાંધી આશ્રમની મુલાકાત તેમના માટે અનિવાર્ય જ ગણાય. વિશ્વની અનેક ક્ષેત્રોની ટોચની સેંકડો વ્યક્તિઓએ ગાંધી આશ્રમની મુલાકાત લીધી છે. આશ્રમમાં એક વિઝિટર બુક રાખવામાં આવી છે. ૧૯૬૩થી અત્યાર સુધી આ બુકમાં મહાનુભાવોએ મુલાકાત પછી પોતાના પ્રતિભાવ અને સંદેશ લખ્યા છે. અત્યાર સુધી ૨૧થી વધુ વિઝિટર બુક ભરાઈ ગઈ છે. આ બુકમાં જે પ્રતિસાદ લખાયો છે તે પણ એક અલગ અભ્યાસ અને લેખનો વિષય છે.

ગાંધી આશ્રમની વાત કરી રહ્યા છીએ તો અમદાવાદના મહત્વના ગણાતા આશ્રમ રોડની પણ વાત કરી લેવી જોઈએ. કોચરબ આશ્રમથી ગાંધી આશ્રમ સુધીના માર્ગને આશ્રમ રોડ એવું નામ અપાયું છે. ગાંધીના ઘણા વિરોધીઓ આશ્રમ રોડને આ-શરમ રોડ એમ પણ કહે છે. આ જ રોડ પર ગાંધીજીએ સ્થાપેલી અન્ય બે સંસ્થાઓ પણ આવેલી છે: ‘ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ’ અને ‘નવજીવન’. ઈન્કમેટેક્સ પાસે ગાંધીજીની જે પૂર્ણ કદની પ્રતિમા છે તે દાંડી કૂચનું સ્મરણ કરાવે છે. મહાત્મા ગાંધીનું મોં પાલડી તરફ છે. વિશ્વવિખ્યાત શિલ્પી કાંતિભાઈ પટેલે આ પ્રતિમાનું સર્જન કર્યું છે. તે માટે તેઓ દસ દિવસ સુધી ગાંધીજીની સાથે રહ્યા હતા. વિશ્વવિખ્યાત ગાંધી ફિલ્મમાં આ પ્રતિમા લેવાઈ છે. જોકે હવે એક નવો પુલ બની રહ્યો છે એટલે આ પ્રતિમાનું સ્થળ બદલવામાં આવે તેવી શક્યતા છે. મોટા ભાગે વાડજ રોડ પર તેનું સ્થળાંતર કરાશે.

ગાંધી આશ્રમના ટ્રસ્ટ દ્વારા અનેક પ્રવૃત્તિઓ થતી રહે

છે. તેમાં હરિજન કન્યાઓનું છાત્રાલય, ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળ, ગૌશાળા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગાંધી આશ્રમ સ્વાયત્ત સંસ્થા છે. ખરેખર તો એ એક મ્યુઝિયમ છે. ભારતમાં આવાં કુલ છ ગાંધી મ્યુઝિયમ છે અને તમામ સ્વાયત્ત છે. ઘણા લોકોના મનમાં એવો ક્યવાટ રહ્યા કરે છે જે સક્રિયતાના ધોરણે આશ્રમનું સંચાલન થવું જોઈએ તે થતું નથી. ગાંધી આશ્રમની શતાબ્દી ખરેખર તો સમગ્ર અમદાવાદ માટે એક મોટી ઉજવણીનો પ્રસંગ બનવો જોઈતો હતો. સમગ્ર અમદાવાદ શહેરે આ પ્રસંગને દિવાળીની જેમ ઉજવવા જેવો હતો. એવું થયું નહીં તે પણ એક હકીકત છે.

ગાંધી આશ્રમ એ કોઈ જેવી તેવી જગ્યા નથી. તેનો ઈતિહાસ સાથે સંબંધ છે, માનવીય મૂલ્યો સાથે સંબંધ છે, ગાંધી સાથે સંબંધ છે અને આવનારી પેઢીઓના ભાવિ સાથે પણ તેનો સંબંધ છે. આ આશ્રમે ભારતની સ્વતંત્રતાની લડતમાં માતબર ભૂમિકા અદા કરી છે.

ગાંધી આશ્રમને ૧૦૦ વર્ષ થયાં એ ઘટનાને આપણે વધાવીએ. જો અત્યાર સુધી એક પણ વખત આશ્રમમાં ન ગયા હોઈએ તો ચોક્કસ જઈએ. જો અગાઉ ગયા હોઈએ તો શતાબ્દી વર્ષમાં એક વખત પરિવાર કે મિત્રો સાથે અચૂક જઈએ. ત્યાંનાં વાઈબ્રેશન જ જુદાં છે.

લાગણી વેળા: થોડાં વર્ષ પહેલાં અમે ગાંધી આશ્રમમાં બાપકો માટે વાચન શિબિર કરી હતી. એ વખતે અમને બાપશિબિરાર્થીઓનાં માતા-પિતાએ કહ્યું હતું કે અમે પ્રથમ વખત ગાંધી આશ્રમમાં આવ્યાં. જે ગાંધી આશ્રમ સમગ્ર વિશ્વમાં જાણીતો હોય, દર વર્ષે આશરે દસ લાખ લોકો આ આશ્રમની મુલાકાત લેતા હોય, વિશ્વના ખૂણે ખૂણેથી સ્પેશિયલ આશ્રમને જોવા અને જાણવા લોકો આવતા હોય, એ ઐતિહાસિક જગ્યા ઘર આંગણે હોવા છતાં અમદાવાદીઓ તેની મુલાકાત ના લે તેને શું સમજ્યું? જીવનમાં સમજણનો અભાવ? મહત્ત્વા ગાંધી માટે પ્રેમનો અભાવ? રાષ્ટ્રીય સ્મારકો માટેની ઉદાસીનતા? આવી મહત્વની જગ્યા અમદાવાદમાં છે તેની જાણકારીનો અભાવ?

ગાંધી આજે પણ જીવિત છે

પાલખીવાલા અમિતા મનુભાઈ

ભૂતપૂર્વ મ.શિ. અસારવા વિદ્યાલય, અમદાવાદ.

બાળપણ એટલે જ જીવનનું સુરમ્ય અને સુખપૂર્ણ પ્રભાત. બાળમિત્રો સાથે ગાળેલી જિંદગીની મધુર પળો અને એ જિંદગીના બધાં સંભારણા આજે ભલે યાદ ન હોય, એ બાળમિત્રોના નામઠામ પણ ભલે વિસરાઈ ગયા હોય, છતાં બાળપણમાં મિત્રો સાથે નિર્દોષતાથી અને નિખાલસતાથી જાતજાતની રમતો રમવી, વાર્તાઓ કરવી, રિસામણાં અને મનામણાં કરવા, વસ્તુઓની આપ-લે કરવી અને આવો જ કોઈ જીવનક્રમ ચાલતો રહેવો અને એ જીવનક્રમમાં માત્ર દસ વર્ષની ઉંમરે બાળસહજ પ્રવૃત્તિથી મિત્રો સાથે પોસ્ટ સ્ટેમ્પ સાથે રમતાં રમતાં પરેશભાઈએ આનંદ અને મજા ખાતર ગાંધીજીની ટિકિટોનો સંગ્રહ કર્યો અને ત્યારબાદ તો શેરી મહોલ્લાના નાકે આવેલી દુકાનો પરથી સ્ટેમ્પ્સ ખરીદવા લાગ્યા. ત્યાંથી શરૂ કરી આજના ડિજિટલ યુગમાં એમેઝોન, ઈબે, જસ્ટ ડાયલ જેવી વિવિધ સાર્ટ્સ, ફોનના માધ્યમથી, મેઈલ દ્વારા ઓર્ડર આપીને, મેસેન્જર, વોટ્સએપના માધ્યમથી ટપાલ ટિકિટોની લે-વેચનું કાર્ય કરે છે. આ ઉંમરે ના તો એમને ઈતિહાસમાં રસ હતો કે ના ગાંધીજીની બાયોગ્રાફીમાં પણ બાળપણથી જ જાણે અજાણે તેઓમાં પોસ્ટ સ્ટેમ્પ સંગ્રહ કરવાના શોખના બીજ રોપાઈ ગયા.

આમ તો સમાજમાં અલગ-અલગ પ્રકારના શોખ ધરાવતા લોકો જોવા મળે છે. પરંતુ પોસ્ટલ સર્વિસના ઝડપી વિકાસની સાથે સાથે ૧૯મી સદીના અંતમાં વિશ્વની સૌથી વધુ લોકપ્રિય ઈન્ડોર શોખમાંનો એક શોખ છે - ટપાલ ટિકિટો એકત્રિત કરવી. સ્ટેમ્પ્સ એ એવી વસ્તુ છે કે જેનો દુનિયાના દરેક દેશમાં ક્યારેય અંત થવાનો નથી. કારણ કે દરેક દેશ માટે પત્રવ્યવહારમાં તો તે ઉપયોગી છે જ, પણ દરેક દેશને પોતાનું ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક મૂલ્યો

દર્શાવવાનો અવકાશ પણ સ્ટેમ્પ દ્વારા રહે છે.

૧૮૬૦ સુધીમાં તો યુરોપ, યુરોપિયન વસાહતો, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને વિશ્વના અન્ય ભાગોમાં પણ આ શોખ મોટા પાયા ઉપર ફેલાયેલો જોવા મળ્યો. ૧૮૬૦ અને ૧૮૭૦ના દાયકામાં સૌ પ્રથમ બાળકો અને તરુણો તેના સંગ્રાહકો હતા. ઉસ્માનપુરા વિસ્તારમાં રહેતા પરેશભાઈ શાહ પણ આમાંના જ એક બાળક હતા કે જેઓ ટપાલ ટિકિટોનો સંગ્રહ કરવાનો શોખ બાળપણથી જ ધરાવે છે. આમ તો ટપાલ ટિકિટ પર જે તે દેશના રાષ્ટ્રીય પ્રતીકો, પક્ષીઓ, જહાજો, જંતુઓ, કલા, રમતો, ફૂલો, હેરિટેજ, સ્મારકો, રમતવીરો, વૈજ્ઞાનિકો, પર્યાવરણવિદો, રાજાઓ, ખ્યાતિપ્રાપ્ત વ્યક્તિઓ વગેરેના ચિત્રો છપાતા હોય છે. પણ પરેશભાઈએ રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી પર જ ૧૯૪૮થી લઈ આજ દિન સુધી દેશ-વિદેશમાં પ્રકાશિત થયેલી ૩૩૦૦થી વધુ ટિકિટોનો સંગ્રહ કર્યો છે.

સોશિયલ મીડિયાના કારણે છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી પત્રવ્યવહાર ભલે બંધ થઈ ગયો હોય પરંતુ તેનો પણ એક સુવર્ણ ઈતિહાસ રહ્યો છે. તેમાં કેટલોક ઈતિહાસ પોસ્ટ ટિકિટોનો પણ છે. પોસ્ટ ટિકિટ હકીકતમાં એ બાબતનો પુરાવો હોય છે કે પોસ્ટ સેવાઓ માટેની રકમ ચૂકવી દેવાઈ છે. વિશ્વની સૌ પ્રથમ પોસ્ટ ટિકિટ ૧૮૪૦માં બ્રિટનમાં બહાર પડી હતી. આ પોસ્ટ સ્ટેમ્પ કાળા રંગની હતી. જે ચોરસ કાગળ પર છપાઈ હતી. જેનું કદ ૧.૮ X ૨.૨૨ સેમી હતું. તેના પર બ્રિટનની મહારાણી ક્વિન વિક્ટોરિયાનો ફોટો હતો. આ પોસ્ટ સ્ટેમ્પ ‘પેની બ્લેક’ના નામે પ્રખ્યાત થઈ હતી. ટપાલ વિભાગના લોકો માન્ય સ્ટેમ્પ ઓળખી શકે અને છેતરપિંડી અટકાવી શકે તે માટે ‘પેની બ્લેક’ની ‘સ્પેસીમેન સ્ટેમ્પ’ (નમૂનો દર્શાવતી ટિકિટ) પોસ્ટ માર્સ્ટરને મોકલવામાં આવી હતી. જેનો પણ એક રસપ્રદ ઈતિહાસ છે. ભારતમાં પણ ૧૭૭૪માં ટપાલ ખર્ચની ચૂકવણી માટે કોપર ટોકનની વ્યવસ્થા શરૂ થઈ ચૂકી હતી. જો કે પોસ્ટ ટિકિટોની શરૂઆત ૧૮૫૨માં થઈ

હતી. સિંઘના કમિશ્નર બર્ટેલ ફેરેના પ્રાન્ત માટે આ પોસ્ટ સ્ટેમ્પ બહાર પાડવામાં આવી હતી.

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની દ્વારા ભારતની પ્રથમ પોસ્ટ સ્ટેમ્પ ૧૮૫૪માં બહાર પાડવામાં આવી હતી. ત્યારબાદથી દેશની આઝાદી સુધી પોસ્ટ સ્ટેમ્પ પર મહારાણી કે રાજવી પરિવારના કોઈ સભ્યનો ફોટો છપાતો રહેતો હતો. આ પરંપરા આઝાદી બાદ સમાપ્ત થઈ. સ્વતંત્ર ભારતમાં ૧૯૪૭માં ત્રણ પોસ્ટ સ્ટેમ્પ બહાર પાડવામાં આવી. જેમાં એકમાં અશોક સ્તંભ, બીજામાં રાષ્ટ્રધ્વજ અને ત્રીજામાં વિમાનનો ફોટો હતો.

પરેશભાઈ માત્ર ગાંધીજીના ફોટાવાળી જ ટિકિટોનો સંગ્રહ કરે છે. જો કે ગાંધીજીની સાથે જો કોઈ બીજા મહાનુભાવો કે અન્ય ટિકિટો સેટમાં બહાર પડી હોય તો તેઓ ટિકિટોનો આખો સેટ જ ખરીદી લે છે. પોસ્ટ ટિકિટના સંગ્રહ ઉપરાંત તે અંગેની જાણકારી પણ ધરાવતા પરેશભાઈએ તેનો ઈતિહાસ દર્શાવતા કહ્યું કે જાન્યુઆરી ૧૯૪૮માં દેશમાં રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીના ૮૦મા જન્મદિવસ પર પોસ્ટ ટિકિટનો એક સેટ બહાર પાડવાની મૂળભૂત યોજના હતી. જેના પર “બાપુ” અથવા “પિતા” હિન્દી ભાષામાં લખીને છાપવાની યોજના હતી. આ માટે ચાર પ્રકારની ટિકિટોનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો અને નાસિકમાં ઈન્ડિયા સિક્યુરિટી પ્રેસને તેનું ઉત્પાદન પણ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તત્કાલીન વડાપ્રધાન નહેરુએ આમાં ખૂબ રસ દાખવ્યો પણ કમનસીબે ગાંધીજીની તેમની ૮૦મી વર્ષગાંઠના આઠ મહિના પહેલાં જ હત્યા થઈ. આથી ભારત સરકારે આ સ્ટેમ્પને સ્મારક તરીકે છાપવા માટે સાંપ્રદાયિક સંવાદિતાના પ્રતીક કરીને પોસ્ટ સ્ટેમ્પ ઉપર “બાપુ” શબ્દ હિન્દી અને ઉર્દૂ ભાષામાં મુદ્રિત કર્યો. ભારત સરકાર દ્વારા બહાર પડાયેલી ગાંધીજીની આ પહેલી ટિકિટની સિરીઝ દોઢ આના, સાડા ત્રણ આના, બાર આના અને દસ રૂ.ના મૂલ્યની જારી કરવામાં આવી અને ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૮ના રોજ ભારતના સ્વતંત્રતા દિવસની પ્રથમ વર્ષગાંઠના પ્રસંગે

ગાંધીજીની છબીને ભારતની ટપાલ ટિકિટ પર દર્શાવી પ્રથમ ભારતીય તરીકે તેમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું તે સમયે સ્વદેશીના ચાહકની આ ટિકિટ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં છપાઈ હતી. જો કે આજ સુધી માત્ર આ જ એક સ્ટેમ્પ એવી છે કે જે ભારત બહાર છપાઈ છે ત્યારબાદ ૧૯૪૮માં જ ભારતમાં મહારાષ્ટ્રમાં નાસિક ખાતે ચલણ અને સ્ટેમ્પના છાપકામની સવલતો ઊભી થઈ.

પરેશભાઈના ટપાલ ટિકિટ સંગ્રહમાં ગાંધીજીની આ પ્રથમ ટિકિટની સાથે જ રહેલ ‘service’ ટિકિટ સામે આશ્ચર્ય થતાં તેઓએ જણાવ્યું કે ગવર્નર જનરલ સી. રાજગોપાલાચારીએ તેમના સત્તાવાર પત્રવ્યવહારમાં ગાંધીજીની પ્રથમ ટપાલ ટિકિટનો ઉપયોગ કરવાની ઈચ્છા રાખી હતી. આથી સો સ્ટેમ્પસનો સેટ ‘service’ (સર્વિસ-સેવા) શબ્દ સાથે છાપવામાં આવ્યો હતો અને તેના સત્તાવાર ઉપયોગ માટે માત્ર ગવર્નર જનરલ ઓફ ઈન્ડિયાને જ આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ સમગ્ર ભારતમાં તેનો ઉપયોગ થવાનું શરૂ થયું. ૧૦ રૂ.નું મૂલ્ય દર્શાવતી ‘service’ ‘ઓવરપ્રિન્ટ’ કરેલી સ્ટેમ્પ ભારતની સૌથી પ્રસિદ્ધ અને અત્યંત મૂલ્યવાન સ્ટેમ્પ છે.

‘ઓવરપ્રિન્ટ’ સ્ટેમ્પને સમજાવતાં તેઓએ કહ્યું કે સરકારે જે પોસ્ટ ટિકિટ જારી કરી હોય એના ઉપર પછી બીજું છાપકામ કરી (રિપ્રિન્ટ) જારી કરે તે ‘ઓવરપ્રિન્ટ’ ટિકિટ કહેવાય. દા.ત. ૧૯૪૮માં છપાયેલી પ્રથમ ટિકિટ ‘service’ શબ્દ સાથે રિપ્રિન્ટ કરી જારી કરી તે ‘ઓવરપ્રિન્ટ’ ટિકિટ છે. જૂની પ્રિન્ટ કેન્સલ કરી નવી પ્રિન્ટ લખે તો પણ તે ‘ઓવરપ્રિન્ટ’ સ્ટેમ્પ કહેવાય. આવી ટિકિટ ‘રેર’ હોય છે જે મળવી મુશ્કેલ હોય છે.

પરેશભાઈના સંગ્રહમાં ગાંધીજીના ફોટાવાળી એરર ટિકિટ (ક્ષતિપૂર્ણ) રેર (વિરલ) ટિકિટ, ગોલ્ડ ફોઈલ (સોનાના વરખવાળી), સિલ્વર ફોઈલ ટિકિટ (ચાંદીના વરખવાળી), એમ્બોઝ ટિકિટ (કોતરકામ વડે નક્કીદાર ઉપસાવેલું ચિત્ર), થ્રીડી ઈફેક્ટ ધરાવતી ટિકિટ, સર્વિસ

ટિકિટ (સેવા), ઓવરપ્રિન્ટ ટિકિટ (ઉપરથી છપાયેલું), સ્પેસીમેન ટિકિટ (નમૂનાની ટિકિટ), ડુપ્લિકેટ ટિકિટ (નકલ), સિલ્કની ટિકિટ, મિન્ટ ટિકિટ, યુઝ ટિકિટ, વેરાયટી ટિકિટ, મિસપ્રિન્ટ ટિકિટ વગેરે જોવા મળી.

ટિકિટ ઘાટી થઈ જાય, ઝાંખી છપાય, ટિકિટનો અડધો ભાગ છપાયો હોય, ના છપાયો હોય, સંગ્રહમાં રહેલી એવી ‘એરર સ્ટેમ્પ’ દર્શાવતા પરેશભાઈએ કહ્યું કે પહેલાં જ્યારે પ્રિન્ટિંગ પેપર મશીનમાં હાથથી દાખલ કરવામાં આવતા હતાં ત્યારે કાગળના તફાવતો, છાપકામની ભૂલો, રંગોમાં વિવિધતા, શાહીનું ગંઠાઈ જવું, છાપકામના દબાણમાં તફાવત, ગુણવત્તા, યંત્રોની ખોટી ગોઠવણી, પ્રેસરૂમના ભેજમાં તફાવત ઊભો થાય, આ બધા કારણોસર ટિકિટ ઉત્પન્ન કરવામાં સાચું પરિણામ મળતું નહોતું, પરંતુ હવે તો યંત્રોથી જ આખા રોલ મશીનમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આથી આવી એરર ટિકિટ હોવાની સંભાવના ઘટી ગઈ છે જો કે આવી એરર ટિકિટનો મોટે ભાગે તો સજ્જડ (અભેદ) સુરક્ષા હેઠળ નાશ કરવામાં આવે છે પરંતુ ટિકિટ સંગ્રાહકો માટે તથા રસ ધરાવતાં લોકો માટે વિધિવત્ રેકોર્ડ રાખી તેને રાખવામાં આવે છે. જો કે સરકાર માટે જે એરર ટિકિટ છે તે સંગ્રાહકો માટે વેરાયટી (વિવિધતા ધરાવતી) ટિકિટ છે તેમ પરેશભાઈ જણાવે છે.

જ્યારે રેર ટિકિટ (વિરલ ટિકિટ) નેશનલ આર્કાઈવ તથા પોસ્ટલ મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવે છે. આવી ‘રેર’ ટિકિટોની હરાજી પણ થાય છે. જેમાં તે ઊંચા ભાવે વેચાય છે. ૧૯૪૮માં બહાર પડેલી ગાંધીજીની ‘service’ પ્રિન્ટ થયેલી ટિકિટ રેર ટિકિટ છે, જે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં ડેવિડ ફેલ્ડમેન ઓક્શનમાં ૩૮,૦૦૦ યુરોમાં વેચાઈ હતી. કેટલીયે ટિકિટોની બીજી પ્રત તરફ નિર્દેશ કરતાં તેઓએ તેને ડુપ્લિકેટ (નકલ) ટિકિટ તરીકે દર્શાવી. ડુપ્લિકેટ ટિકિટોનો વિનિમય કરી શકાતો હોવાથી સંગ્રાહક તેને વેચીને સારા નાણાં પણ કમાઈ શકે છે.

પરેશભાઈના ટપાલ ટિકિટ સંગ્રહમાં સમગ્ર દુનિયામાં

માત્ર ભૂટાન દેશે બહાર પાડેલી ગાંધીજીની એમ્બોઝ્ડ ટિકિટો, સાન્ડા આઈલેન્ડ (સ્કોટલેન્ડ) દ્વારા ગાંધીજીની બહાર પડાયેલી શ્રીડી ઈફેક્ટ ધરાવતી ટિકિટો, ઝાંબિયાની મીનીએચર (અલ્પાકૃતિ) ટિકિટ, જીની દેશે બહાર પાડેલી ગાંધીજીની વિલક્ષણ કદની (odd size) ટિકિટ, સાયપ્રસ દેશે બહાર પાડેલી જુદી જુદી કિંમતની સમાન ટિકિટ, ભારતે ખાદીના કાપડ ઉપર તથા કોરિયાએ સિલ્કના કાપડ ઉપર વિલક્ષણ કદમાં બહાર પાડેલી ગાંધીજીની ટપાલ ટિકિટોનો સંગ્રહ છે. ૧૯૭૧માં ઈંગ્લેન્ડમાં થયેલી સૌથી મોટી પોસ્ટલ સ્ટ્રાઈકના સમયમાં પત્રવ્યવહાર માટે ઈંગ્લેન્ડે બીજા સાત મહાનુભાવો સાથે ગાંધીજીની છબી ધરાવતી આઠ ટિકિટોનો સેટ બહાર પાડ્યો હતો, તે ઉપરાંત ગાંધીજીની તસવીરની પાછળ લાલ રંગની પૃષ્ઠભૂમિમાં દેવળ, મસ્જિદ અને મંદિરના ચિત્રિકરણ સાથે કઝાકીસ્તાને બહાર પાડેલી વિશિષ્ટ ટિકિટ, ગાંધીજીએ આપેલ પ્રખ્યાત કથન (quote) ‘Hate the sin, Love the sinner’ ની પુષ્ટિ કરતી ગીબ્રાલ્ટરની (યુરોપ) ટિકિટ, ઈ.સ. ૨૦૦૮માં અહિંસા દિવસની ઉજવણીરૂપે યુનાઈટેડ નેશન્સે (uN) 1 \$ ના મૂલ્યની પ્રકાશિત કરેલી ટિકિટ, ઉપરાંત ફીજીએ બહાર પાડેલી ૧૨ રાશિની અદ્ભુત ટિકિટ પણ ધ્યાનાકર્ષક રહી જેમાં તુલા રાશિની ટિકિટ ઉપર ગાંધીજીની છબી દર્શાવવામાં આવી છે. આમ ૧૯૪૮માં ગાંધીજી વિષે બહાર પડાયેલી પ્રથમ ટપાલ ટિકિટની સાથે ૨૦૧૭માં ચંપારણ સત્યાગ્રહને ૧૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થતાં તેની ઉજવણીના ભાગરૂપે તેમજ ૧૯૪૨ના સ્વતંત્રતા (ભારત છોડો) આંદોલનને ૭૫ વર્ષ પૂર્ણ થતાં તેની યાદગીરી રૂપે બહાર પડાયેલી બે ટિકિટ ઉપરાંત ૨૬ જુલાઈ ૨૦૧૮ના રોજ ભારત અને સાઉથ આફ્રિકાના સંયુક્ત ઉપક્રમે (joint issue) ૨૫ રૂ. ના મૂલ્યની જે એક સ્ટેમ્પ બહાર પાડવામાં આવી હતી તેનો સમાવેશ પણ તેમના સંગ્રહમાં થયેલ છે. જો કે ભારતની સાથે આઝાદ થયેલા પાકિસ્તાને ગાંધીજી પર કોઈ સ્ટેમ્પ બહાર પાડી નહીં હોવાનું તેઓએ જણાવ્યું.

પરંતુ આ સર્વેમાં ડાવર આઈલેન્ડ (સ્કોટલેન્ડનો એક ટાપુ) ઘાના અને સાઓટોમે પ્રિન્સીપી (સેન્ટ્રલ આફ્રિકાનો ટાપુ) દ્વારા બહાર પડાયેલી માત્ર ૦.૦૧ કિગ્રાની ગોલ્ડ ફોઈલ તથા સાઓટોમે પ્રિન્સીપી દ્વારા બહાર પડાયેલી સિલ્વર ફોઈલ (એની ગણના ટિકિટમાં ના થઈ શકે કારણ કે તે foil (વરખ) છે. કાગળનો ટુકડો પણ નથી) તેમના ટપાલ ટિકિટોના સંગ્રહને વિરલ અને વિશિષ્ટ બનાવે છે.

ભારત સરકારે ૨૬ કરતાં પણ વધુ નોંધપાત્ર પ્રસંગોની સ્ટેમ્પ ગાંધીજીના જીવનકવનને દર્શાવતા બહાર પાડી છે. જેમાં ૧૯૨૪ની કોમી એકતા દર્શાવતા અનશનની છબી, ૧૯૩૦ની અમદાવાદથી દાંડી સુધીની ૩૮૫ કિમી.ની ઐતિહાસિક દાંડીકૂચની છબી, મીઠાનો સત્યાગ્રહ, ગાંધીજીના પૌત્ર કનુભાઈ સાથેની ગાંધીજીને લાકડીથી દોરતી ઐતિહાસિક છબી, ગાંધીજીનું ચિત્ર (portrait), ગાંધીજી ચરખા સાથે, ભારતીય સ્વતંત્રતાની પ્રથમ વર્ષગાંઠ, સ્વતંત્રતાના સમર્થક ગાંધી, ઉપરાંત આઝાદીની લડતનું ભારતનું પ્રથમ power couple ગણાતું ગાંધીજી અને કસ્તુરબાનું સંયુક્ત ચિત્રિકરણ ધરાવતી ટિકિટ પણ ઉપલબ્ધ છે. જેને દર્શાવતા પરેશભાઈ જણાવે છે કે ગાંધીજી હંમેશાં કસ્તુરબાને તેમના આધારસ્તંભ તરીકે ઓળખાવતા. અહિંસાના પાઠો પણ કસ્તુરબા પાસેથી જ ગાંધીજી શીખેલા. આઝાદીની ચળવળમાં અને કૂચમાં, અનશનમાં દરેક પ્રસંગે કસ્તુરબાએ સક્રિય ભાગ લીધો હતો. ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૪ ના રોજ કસ્તુરબા મૃત્યુ પામ્યા. ૧૯૬૯માં ગાંધી શતાબ્દિ ઉજવણી વર્ષ સંદર્ભે આ શાહી દંપત્તિની સંયુક્ત છબી સાથે ૨૦ પૈસાના મૂલ્યની ટિકિટ જારી કરવામાં આવી. જો કે આ દિવસનું મહત્વ દર્શાવવા ૪૦ કરતાં પણ વધારે દેશોએ ગાંધીજીના ફોટાવાળી ટપાલ ટિકિટો પ્રકાશિત કરી હતી.

ગ્રેટ બ્રિટન સહિત દુનિયાના ૧૫૦ કરતાં પણ વધુ દેશોએ ગાંધીજીની છબી ધરાવતી ૩૦૦ જેટલી ટપાલ ટિકિટો પ્રકાશિત કરી છે. તેનો સંગ્રહ પરેશભાઈના A to Z આલ્બમમાં

(Antigua to Zambia) સમાવિષ્ટ છે. આલ્બમેટીકલી તમામ દેશોનો જો અહીં સમાવેશ ના કરીએ અને માત્ર એક એક દેશ જોઈએ તો A - એન્ટીગુઆ, B - ભારત, બાંગ્લાદેશ, C - કોસ્ટારીકા, D - ડીજીબોટી, F - ફીજી, G - ગ્રીસ, H - હંગેરી, I - ઈરાન, K - કઝાકીસ્તાન, L - લક્ઝમબર્ગ, M - મોરેશિયસ, N - નેધરલેન્ડસ, L - લક્ઝમબર્ગ, M - મોરેશિયસ, N - નેધરલેન્ડસ, O - ઓસ્ટરાઈ (osterreich), P - પોલેન્ડ, R - રશિયા, S - સાનમારિયો, T - તાન્ઝાનિયા, U - યુ.એસ.એ., V - વેનેઝુએલા, Y - યેમેન, Z - ઝામ્બિયા (આલ્બમેટીકલી આ માત્ર ઉદાહરણ છે. બીજા પણ અનેક દેશોએ અહિંસાના આ પૂજારીની ટપાલ ટિકિટો બહાર પાડી છે.)

દુનિયાના કોઈપણ દેશના નેતાઓ કરતાં આપણા રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીને મળેલું આ અભૂતપૂર્વ સન્માન છે, સ્નેહ છે. ઈ.સ. ૧૯૬૧માં જાન્યુઆરી ૨૬ના રોજ ભારત સિવાય ગાંધીજીની છબી ધરાવતી પ્રથમ ટપાલ ટિકિટ બહાર પાડનાર દેશ અમેરિકા હતો, જેણે ૪ સેન્ટ અને ૮ સેન્ટના મૂલ્યની સ્ટેમ્પ બહાર પાડી હતી. જ્યારે ઈ.સ. ૧૯૬૭માં બીજો દેશ કોંગો બન્યો. ગ્રેટ બ્રિટને પણ પોતાના રાષ્ટ્રીય શિષ્ટાચારની બહાર જઈને ગાંધીજીએ ભારતની સ્વતંત્રતાની લડત આપી હોવા છતાં પણ ભારતના તિરંગાની પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર ગાંધીજીના ઐતિહાસિક હાસ્ય ધરાવતી છબી દર્શાવી સ્ટેમ્પ બહાર પાડી છે.

દુનિયામાં ભારત સિવાય આફ્રિકાના દેશોએ સૌથી વધુ ગાંધીજીના પ્રતીક સાથે પોસ્ટ સ્ટેમ્પ બહાર પાડી છે. તેનો ઈતિહાસ જણાવતાં પરેશભાઈ કહે છે કે આફ્રિકા મહાખંડમાં સત્તાવન સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. કારણ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે ભારતના સ્વતંત્રતા સંગ્રામને જીત મળતા ગાંધીજીએ જ તેઓમાં આશાનો એક દીપ પ્રગટાવ્યો. આથી જ આપણા રાષ્ટ્રપિતા પ્રત્યેના શ્રદ્ધાભાવથી ૧૯૬૯માં વિશ્વવ્યાપી ધોરણે ગાંધી જન્મશતકની ઉજવણી કરવામાં આવેલી ત્યારથી શરૂ કરીને

અત્યાર સુધીમાં આફ્રિકાના અનેક દેશો દરેક વર્ષે ગાંધીજી વિશેની સ્મારક ટપાલ ટિકિટો પ્રકાશિત કરતા આવ્યા છે. ઉપરાંત એન્ટીગુઆ-બરબુદાના અશ્વેત લોકોએ પણ ગાંધીજીને પોતાના આદર્શ માની ૧૯૮૧માં પોતાનું સ્વતંત્રતાનું સપનું સાકાર કર્યું. આથી અહિંસાના પૂજારી પ્રત્યે પોતાનો આદરભાવ વ્યક્ત કરવા એન્ટીગુઆ બરબુદા સરકારે બાળગાંધી, તરુણવયના ગાંધીજી અને પૃથ્ભૂમિમાં તેઓની શાળાઓ સાથે મુદ્રિત કરી ગાંધી વિષયક સ્ટેમ્સ પ્રકાશિત કરી છે.

ટિકિટોના વિવિધ રંગો અને ગાંધીજીની છબીઓ ધરાવતી ટિકિટોના સંગ્રહની સુરક્ષિત જાળવણી માટે પરેશભાઈ સ્ટેમ્પ ચીપો, સ્ટેમ્પ હિંગ, હિંગલેસ માઉન્ટ, પ્લાસ્ટિકની ખિસ્સા ધરાવતી સ્ટોક બુક, આલ્બમ વગેરેને મહત્વના ગણાવે છે કે જેનાથી પ્રકાશ, ગરમી અને ભેજથી ટિકિટોનું લાંબાગાળા સુધી રક્ષણ કરી શકાય છે. એટલું જ નહીં પણ તેઓએ વખતોવખત યુઝ ટિકિટને (વપરાયેલી કે સિક્કો વાગેલી સ્ટેમ્પ) સ્થાને મિન્ટ ટિકિટો (વણવપરાયેલી-ફેશ) રિપ્લેસ કરીને પોતાના આલ્બમને નયનરમ્ય બનાવ્યું છે.

ગાંધીજીનું પોસ્ટકાર્ડ પ્રકાશિત કરનાર પ્રથમ દેશ પોલેન્ડ હતો. (ટિકિટ બહાર નહોતી પાડી) જ્યારે ભારત સિવાય ગાંધીજીની યાદમાં પરબીડિયું બહાર પાડનાર પ્રથમ દેશ રોમાનિયા હતો. બીજી ઓક્ટોબર ૧૯૬૮ના રોજ ગાંધીજીની ૧૦૦મી વર્ષગાંઠના દિવસે બર્મા, ઝેકોસ્લોવેકિયા અને લક્ઝમબર્ગે ગાંધીજીના છાપવાળું postal seals (દસ્તાવેજ, લિક્ષાફા, પેટી, બારણું વગેરે ઉપર મહોર કે છાપવાળું લાખનું ચક્તું) જ બહાર પાડ્યું. ભારતમાં આ મહામાનવના સન્માનમાં ૪૮ થી વધુ સ્ટેમ્સ ૨૦૦ પોસ્ટલ પરબીડિયા ગાંધીજીના વિશિષ્ટ પ્રતીક સાથે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે, જે પરેશભાઈ પાસે સંગ્રહિત છે.

આજની યુવાન પેઢીને સંદેશો આપતા પરેશભાઈ જણાવે છે કે ગાંધીજીએ કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ઈસુ, શંકરાચાર્ય,

દધીચિ જેવા અવતારીઓના આદર્શને પોતાના જીવનમાં ઉતારી આ યુગને મહાન બનાવ્યો છે. દર બીજી ઓક્ટોબરે એમની પ્રતિમા પર હાર ચઢાવીને પછી એમને અવગણી દેવાય છે. આવા યુગ પુરુષ કોઈ એક દિવસ યાદ કરીને વિસરાઈ જવા જન્મ નથી લેતા.

ગાંધીજી પ્રત્યે સન્માન દર્શાવતા પરેશભાઈએ ગાંધી ટપાલ ટિકિટના સંગ્રહના પોતાના શોખને આદત બનાવી ગાંધી અને ગાંધી વિચારોને જીવંત રાખ્યા છે. આથી જ પ્રસારણ માધ્યમોએ તેઓની નોંધ લીધી છે. પરેશભાઈએ ગિનિસ બુક ઓફ વર્લ્ડ રેકોર્ડ માટે પોતાની નોંધણી મોકલી છે તો ગિનિસ બુકના પ્રતિનિધિઓએ એપ્રિલ મહિનામાં તેમના ત્યાં આવવાનું જણાવ્યું છે. પરેશભાઈનો આ શોખ રેકોર્ડ બની જાય તે માટે તેમને ખૂબ ખૂબ શુભેચ્છાઓ !

ખરેખર ! મહાપુરુષોના જીવન એ મૃત્યુથી અટકે એવા નથી હોતા. એમના ક્ષર દેહના વિલય પછી પણ કોઈને કોઈ સ્વરૂપે તેમનું જીવન વિસ્તરતું જ હોય છે.

તો તમને નથી લાગતું,

ગાંધી આજે પણ જીવિત છે !

ગાંધી જીવે છે સ્મૃતિઓમાં, સંગ્રહોમાં, સંગ્રહાલયોમાં, વૈષ્ણવજનમાં ને સદાબહાર ખાદીપ્રેમમાં જીવે છે ગાંધી. સત્યની આરાધનામાં, કેનવાસ ને ક્યકડાના માધ્યમથી જીવે છે ગાંધી.

માનવધર્મની પીડામાં ને ગુલામી ભોગવી ચૂકેલા દેશોના લોકોના દિલોમાં જીવે છે ગાંધી. સ્વચ્છતામાં, સાદગીમાં ને અગિયાર મહાવ્રતોમાં જીવે છે ગાંધી.

સાબરમતી આશ્રમના પવિત્ર પરિસરમાં મહાત્માની પ્રેરણાદાયી હાજરીની અનુભૂતિમાં જીવે છે ગાંધી. યમુનાએ દારિકાને ચૂકવેલા ઋણમાં ગાંધી જીવે છે, ગાંધી જીવે છે કાઠિયાવાડી ધરતીના ખમીરમાં.

નોબેલ પ્રાઈઝ કરતાં પણ વધુ ‘નોબેલ’માં જીવે છે ગાંધી.

હા... ગાંધી આજે પણ જીવિત છે.

અદેખાઈને આઘી રાખો

રણછોડ શાહ

ઑમિટી સ્કૂલ, ભરૂચ. સંપર્ક સૂત્ર : ૯૯૭૯૮૯૧૬૩૧

“સ્વપ્ન સાચા ન પડે એવું નથી,
એમ સમજાવી મને હું છોતરું છું.
સાવ હળવું ફૂલ હૈયું રાખવાને
દુશ્મનો માટે ય હું દવા કરું છું.”

— કિશોર બારોટ

માનવ સ્વભાવે સદ્ગુણો અને દુર્ગુણોથી સભર હોય છે. સારી ટેવો વિકસાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. સારા અને ઈર્ષામુક્ત સ્વભાવનું ઘડતર કરવા માટે ખૂબ મહેનત કરવી પડે છે. અન્યનો મહેલ જોઈ પોતાનું ઝૂંપડું તોડી પાડનારને પસ્તાવું પડે છે. બિનતંદુરસ્ત સ્પર્ધા, અદેખાઈ, ડંખીલો સ્વભાવ અને તોછડી વાતચીત કરવાની ટેવ કે સ્વભાવવાળો માણસ વિનાશને આમંત્રણ આપે છે. આ તમામ મર્યાદાઓ દૂર કરવા સતત અને સખત પ્રયત્નો કરવા પડે છે. જે વ્યક્તિમાં દુર્ગુણોનો ભંડાર હોય તેને સમાજ સ્વીકારતો નથી. આ કુટેવો તરફ પરિચિતો ક્યારેક ધ્યાન ખેંચે તો અભિમાનમાં ચકચૂર વ્યક્તિ ભાગ્યે જ તે તરફ ધ્યાન આપવા પ્રયત્ન કરે છે. ખરાબ ટેવો સહેલાઈથી જીવન સાથે જોડાઈ જાય છે અને સુટેવોના ઘડતર માટે ભારે પરિશ્રમ કરવો પડે છે. અન્યો સાથે સરખામણી કરવાથી પોતાનું હોય તે પણ જતું રહે છે તેવું સમજવામાં ખૂબ મોડું થઈ જાય છે.

એક જંગલમાં કાગડો રહેતો હતો. તે એક ઝાડ ઉપર માળો બનાવી તેના કુટુંબ સાથે મોજમજામાં દિવસો વિતાવી રહ્યો હતો. તેને તમામ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો અત્યંત સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ જતી હતી. એક દિવસ તેણે એક રાજહંસને જોયો. તેનો દૂધ જેવો સફેદ રંગ જોઈ કાગડાભાઈ બોલી પડ્યા, “અરે, પ્રભુ તું કેવો પક્ષપાતી છે ? પેલા

રાજહંસને રૂપરૂપના અંબાર જેવો રૂડોરૂપાળો શ્વેત રંગ આપ્યો. તો પછી મને કાળા રંગનો શા માટે બનાવ્યો ? મને લાગે છે કે આ દુનિયામાં સૌથી વધુ સુંદર અને સુખી રાજહંસ જ છે.” કાગડો પોતાની જાતે જ પોતાનું અવમૂલ્યન કરવામાં લાગી ગયો. તે દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો.

એક દિવસ તે રાજહંસ પાસે ગયો. તેણે રાજહંસના મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યા. તેને લાગ્યું કે તે ખુશ ખુશ થઈ જશે. પરંતુ તેને બદલે રાજહંસે નિરાશાના સૂરમાં કહ્યું, “ના, ભાઈ ના, હું કંઈ રૂપાળો કે સુખી નથી. મારા કરતાં તો પોપટ કેટલો સુંદર અને આકર્ષક છે. પ્રભુએ તો તેને બે રંગ આપી સૌથી મોટી સુંદરતા બક્ષી છે. તે આ દુનિયામાં સૌથી સુંદર પક્ષી છે. તેની આગળ મારી તો કોઈ ગણતરી નથી.” કાગડો તો ઝંખવાણો પડી ગયો. તેને લાગ્યું રાજહંસની વાત સાચી છે.

ત્યારબાદ કાગડો ઊડતો ઊડતો એક વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા પોપટને મળવા ગયો. તેણે પોપટના મોંફાટ વખાણ કર્યા. આ પૃથ્વી ઉપર તે સૌથી મનોહર અને સોહામણાં છે તેમ જણાવ્યું. પરંતુ પોપટે તો કાગડાને કહ્યું, “ના, એવું નથી. મારા કરતાં વધારે સુંદર તો મોર છે. મારામાં તો બે રંગ છે પરંતુ તે તો બહુરંગી છે. વળી તે તો કળા પણ કરી શકે છે.” કાગડો નિરાશ થઈ ગયો. તેને થયું શું મોર સૌથી સુંદર છે ?

કાગડો એકદમ ઝડપથી ઊડીને પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં રહેતા મોરને મળવા ઉપડી ગયો. કાગડાએ જોયું તો હજારો લોકો મોરને જોવા માટે ઊમટી પડ્યા હતા. તે તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તેણે મોરને કહ્યું, “તમે તો આ જગતમાં સૌથી સુંદર પક્ષી છો અને તેથી રોજ તમને જોવા માટે હજારો લોકો આવે છે. તમે તો ખૂબ નસીબદાર છો. જ્યારે લોકો મને જોઈને તો ભાગી જાય છે. હું કેવો કમનસીબ છું. મને લાગે છે આ વિશ્વમાં સૌથી વિશેષ કોઈ સુખી હોય તો તે આપ જ છો.”

પાંજરામાં રહેલા મોરે કળા કરતાં કરતાં કાગડાને જવાબ આપ્યો, “અફસોસ ! અત્યાર સુધી તમે કહ્યું તેવું

જ હું માનતો હતો. મને લાગતું હતું કે આ વિશ્વમાં સૌથી સુંદર અને સુખી હું જ છું. પરંતુ મારી સુંદરતાને કારણે તો મારે પ્રાણીસંગ્રહાલયના પાંજરામાં પુરાઈ રહેવું પડ્યું છે. સાચી વાત તો કાગડાભાઈ એ છે કે આ વિશ્વમાં તમે જ સૌથી વિશેષ સુખી છો, તમે સ્વતંત્ર છો. અમે તો ગુલામ છીએ. જો હું પણ તમારી જેમ કાગડો હોત તો આ દુનિયામાં ગમે ત્યાં સુખચેનથી વિહરી શકતો હોત ને ?”

“નિસાસાની ચાદર હું વણતો નથી,
કે વેરાગીના મંત્ર ભણતો નથી,
વસંતોમાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે મેં,
કદી પાન તૂટેલાં ગણતો નથી.”

— હેમેન શાહ

મનુષ્ય જીવનની આ જ તો સર્વોચ્ચ કઠણાઈ છે. આ એક મહત્વની સમસ્યા છે. અન્યો સાથે બિનજરૂરી સરખામણી કરી ઉદાસીને આમંત્રણ આપવામાં આવે છે. ક્યારેય બે વ્યક્તિઓ, સંજોગો, સંબંધો કે પ્રસંગો એક સરખા હોઈ શકે જ નહીં. જ્યારથી સરખામણીની શરૂઆત થાય ત્યારથી જ નિરાશા, દુઃખ, તાણ અને તંગદિલી જીવનમાં પ્રવેશી જાય છે. ત્યારબાદ ગમે તેટલી સુખની પળો આવે તે દુઃખમાં જ ફેરવાઈ જાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને પરિસ્થિતિ અનન્ય, અજોડ, અદ્વિતીય અને અનોખી હોય છે. ઈશ્વરે કોઈપણ બે બાબતો સરખી બનાવી નથી તો પછી માનવે શા માટે સરખામણીની પળોજણ વહોરી લેવાની ?

“પ્રકૃતિએ જે દીધું તે સ્વીકારીને ચાલવાનું
પશુ અને પંખીઓનો એ જ તો સ્વભાવ છે !
એ જ સમજાય ના કે શાને કાજે માનવીમાં
સાવ સાદા લાગતા આ ગુણોનો અભાવ છે ?”

ઊર્વાશ વસાવડા

જ્યારે તમે ભોજન બાબતે ફરિયાદ કરો છો ત્યારે ક્યારેય વિચારો છો ખરા કે આ વિશ્વમાં લાખો લોકોના ભાગ્યમાં બે ટંકનું જમણ પણ નસીબ હોતું નથી. સેંકડો લોકોને અનેક દિવસો અને રાત્રિઓ ભૂખ્યા પેટે વિતાવવી

પડે છે. જ્યારે માતાપિતા વિશે અસંતોષની લાગણી વ્યક્ત કરો ત્યારે વિચારો છો ખરા કે આ વિશ્વમાં ઘણાં બાળકો અનાથ છે. તેઓ મમ્મી-પપ્પાનો પ્રેમ પણ પામી શક્યા નથી. તેઓએ તેમની છત્રછાયા વિના ટળવળતા જિંદગી વિતાવવી પડે છે.

જ્યારે પોતાના ઘર વિશે ફરિયાદોનો ઢગલો કરી દો છો ત્યારે ઘર વિનાના રસ્તા ઉપર સૂતા લોકો વિશે કલ્પના કરો છો ખરા ? ફૂટપાથ ઉપર રાત પસાર કરતાં હજારો લોકોની પાસે પંખો, મચ્છરદાની કે પલંગની સવલત ક્યાં હોય છે ? નાનકડું ઘર પણ હોતું નથી. સેંકડો લોકો ખુલ્લા આકાશ નીચે રાત્રિ પસાર કરે છે. ચોમાસામાં વરસતા વરસાદ અને ઉનાળામાં ચામડી સળગાવી નાંખે તેવી ગરમીમાં સમગ્ર જિંદગી વિતાવવી પડે છે. બસમાં બેસીએ ત્યારે ઈચ્છિત જગ્યાએ પહોંચવામાં થોડું મોડું થાય તો પણ ખૂબ કંટાળો આવે છે. તે બાબતે બસના ડ્રાઈવર અને કંડક્ટરને ફરિયાદ કરી આપણે ઉકળી ઊઠી તેને અકળાવી નાંખીએ છીએ. પરંતુ ત્યારે આટલું જ અંતર પગપાળા કાપતા મુસાફરો બાબતે ચિંતા થાય છે ખરી ? બસની સવલત પામ્યાનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે મુસાફરીને કંટાળાજનક બનાવી દેતાં સહેજ પણ વિચાર આવતો નથી. અન્યોની અસુવિધાનો વિચાર કરીએ તો જ ઉપલબ્ધ સવલતનો આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે. સતત પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો ધન્યવાદ વ્યક્ત કરવો જોઈએ કે તેં અન્યોની સરખામણીએ ઘણું વિશેષ આપ્યું છે. ભગવાન... તારો ખૂબ... ખૂબ... આભાર...

આચમન :

“જીવનનાં તેજ ને મૃત્યુની છાયા,
સ્નેહની સુધા ને આંસુડાંની ધારા,
ગૂંથો ગૂંથો એ ફૂલડાંની માળા !
ગૂંથો માળા ને ફૂલ વીણો ફરી !
ફૂલછાબ આજ મારી ફૂલે ભરી હો !”

— સ્નેહરશ્મિ

ટ્યૂશનનું વિષયક

ડૉ. ઊર્મિલા શાહ

૨૫, પાર્થ બંગ્લોઝ, કર્ણાવતી કલબ સામે,
એસ.જી. હાઈવે, અમદાવાદ.

‘અરે પુનિતા !’ તને યાદ છે ને ? કાલે પાંચમી તારીખ છે... પેલા ભાવસાર સાહેબના કોચિંગ ક્લાસ માટેનાં એડમિશનના ઈન્ટરવ્યૂ છે તે ! અરે ! એમને ત્યાં તો સવારના એકદમ વહેલેથી લાઈન લાગશે જોજે ને ! બિચારા માબાપો તો અડધી રાતથી અજંપામાં હોય અને કેટલા વહેલા દોડીને લાઈનમાં ઊભા રહે... માંડ કેટલી વારે વારો આવે અને તે પછી જો માર્ક્સ સહેજ આઘાપાછા હોય તો ફટલઈને ના પાડી દે... ‘બહેન ! સીતેર ટકાથી ઓછા માર્ક્સ હોય એવા વિદ્યાર્થીને હું ટ્યૂશનમાં લેતો જ નથી... એવા વિદ્યાર્થી પાછળ મહેનત કરીને શું કરવાનું ? મારા તો એકેએક વિદ્યાર્થી ટોપ ક્લાસમાં પાસ થવા જોઈએ.’ એવી તો ડોક અક્કડ કરીને કહે... ત્યારે મને થાય કે ભાઈ... આમે ય એટલા હોશિયારને તો ટ્યૂશનની જરૂર જ ક્યાં હોય છે ! આ તો ઠીક છે હવે કોમ્પિટિશન બહુ વધી ગઈ છે અને સાયન્સમાં એડમિશન લેવું હોય તો ટકાવારી ઊંચી જોઈએ એટલે ટ્યૂશન કરાવવું પડે બાકી કોમર્સમાં જવું હોય તો કોણ આટલા પૈસા ભરે ! ક્યારેક તો મને થઈ જાય કે નવમા ધોરણ સુધી આટલા માર્ક્સ મેળવી દીકરો આટલો આગળ આવ્યો છે તે હવે આમેય ટ્યૂશનની શું જરૂર છે ? ઠોઠ હોય એને ટ્યૂશન કરાવવું પડે અને એટલે જ મને તો કહેવાનું મન થઈ ગયું કે ‘સર ! તમે તો પેલા શરણાઈવાળા જેવું કરો છો. પોલું છે ને વાગ્યું એમાં કરી તેં શી કારીગીરી !’

સાંબેલું વગાડે તો ‘હું જાણું કે તું શાણો છે.’ એટલે મને તો એવું ટેન્શન થાય છે કે જો એને ટ્યૂશનની ‘ના’ પાડી દેશે તો શું કરીશું ? બીજા કોને શોધવા જઈશું ?

પેલા પરીખ સાહેબનું ય નામ તો બોલાય છે એટલે મેં એમની પણ તપાસ કરી તો એવાં સમાચાર મળ્યાં કે એ તો માત્ર દસમાનું જ ટ્યૂશન નથી રાખતાં, એ તો કહે છે કે ‘એમ એક જ વર્ષ મહેનત કરાવીને સારું ને ધાર્યું પરિણામ ન લાવી શકાય... એમ ‘ઉતાવળે તે કંઈ આંબા પાકતાં હશે’ ? દસમામાં સારા ટકા લાવીને સાયન્સમાં જવું હોય તો નવમાથી તૈયારી કરવી જ પડે એટલે એમણે તો બે વર્ષનું પેકેજ રાખ્યું છે, ભાવસાર સાહેબની ફી તો માથું ફાડી નાંખે તેવી જ, પરીખ સાહેબની એટલી નહીં પણ બે વર્ષનું પેકેજ લેવું પડે એટલે એક તો બે વર્ષ છોકરાએ કાળી મજૂરી કરવી પડે અને ડબલ ફી નહીં ? પણ શું થાય ? ભણતર જ એટલું મુશ્કેલ અને મોંઘું બની ગયું છે... ગમે તેમ કરીને પણ છોકરા માટે બધું કરવું તો પડે જ ને !

‘પણ ગયા વર્ષે પેલા પ્રીતિબહેનને શું થયું ખબર છે ? એમની પિન્કીને સાતમામાં, આઠમામાં ગણિતમાં લગભગ પંચોતેર ટકા જેટલાં માર્ક્સ આવતાં હતાં એટલે આમ પૂછો તો ટ્યૂશનની જરૂર જ ક્યાં હતી ? પણ મારું છોકરું તો ટોપર જ થવું જોઈએ એવી આજની કહેવાતી શિક્ષિત માતાઓની મહાત્વાકાંક્ષા નથી હોતી ? એટલે એમણે તો પિન્કીને એ ક્લાસ શરૂ કરાવ્યાં પણ એ પછી તો પિન્કીનાં ગણિતનાં રિઝલ્ટમાં મોટું ગાબડું પડી ગયું, અરે પંચોતેર ટકા આવતાં હતાં તેમાંથી બિચારી માંડ પીસ્તાલીસ કે પચાસ ટકા પર પહોંચી ગઈ, અને એવી તો ડિપ્રેશનમાં આવી ગઈ કે એક જ રઠલઈને બેઠી, ‘હું તો સાવ ઠોઠ છું, મારે ભણવું જ નથી ને ! આત્મવિશ્વાસ જ ખોઈ બેઠી ને એના મમ્મીને તો સતત એવું ટેન્શન થવા માંડ્યું કે આમને આમ ડિપ્રેશનમાં આ મારી એકની એક દીકરી ક્યાંક આત્મહત્યા કરશે તો !’ ટ્યૂશન રાખવાથી તો મારું ટેન્શન અનેકગણું વધી ગયું. માંડ માંડ તો એની આકરી ફીની ત્રેવડ કરી તો પાછી એની પાછળ આટલો સાર્ઈકોલોજિકલ સ્ટ્રેસ ‘કોને કહે ?

કહેવાયે નહીં ને સહેવાયે નહીં...'

કારણ કોચિંગ ક્લાસમાં આ છોકરાંઓને એટલી બધી મહેનત... અરે ! ગધાવૈતરું જ કહો ને ! કરાવે છે કે છોકરાં હાંફી જાય... એમને ભણવામાંથી રસ જ ઊડી જાય. એટલું જ નહીં પણ એમની ઉપર એવું તો કડક હાથે કામ લેવામાં આવે કે એમને સેલ્ફ કોન્ફિડન્સ જ તૂટી જાય... પેલો સચિન ચાલુ પરીક્ષામાંથી ગભરાઈને ઊઠી ગયો... અને પેલા પ્રીતિબહેનની પિન્કી તો સાવ રિપ્રેશનમાં આવી ગઈ...

અને એટલે જ પેલા પાર્થનાં મમ્મીને મેં આઠમાથી જ સલાહ આપી હતી કે એ ખૂબ હોંશિયાર છે, ભણવામાં પણ એટલો સીન્સિયર છે તમે એને માટે ટ્યૂશનનું ટેન્શન ન કરશો, દસમાની શરૂઆતમાં એણે જરા જીદ પણ કરી કે 'મા ! બધાં જ છોકરાં ટ્યૂશન રાખે છે ને મારું ટ્યૂશન રાખવાની 'ના' પાડે છે પણ પછી મારો રેન્ક જશે તો !' એનાં મમ્મી ખૂબ સમજુ હતી. તેમણે તેને સતત પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપ્યાં કર્યાં. અને સાથે મેં પણ તેમને ટ્યૂશન પાછળ શક્તિ, સમય અને નાણાં નહીં વેડફી દેવાની સતત શિખામણ આપ્યાં જ કરી હતી... હાં... એટલું કરેલું કે સ્કૂલનાં શિક્ષકોને તેનાં પેપર્સ તપાસી આપવા અને માર્ગદર્શન આપવા ખાસ વિનંતી કરેલી અને એ સહકાર પણ મળ્યો ને રિઝલ્ટ આવ્યું ત્યારે !... જાણે ચમત્કાર જ ન થયો હોય ! પાર્થનાં સૌથી વધુ માર્ક્સ આવ્યાં... એના મમ્મી તો પહેલાં જ મારી પાસે આવ્યાં. 'બહેન ! તમારી સલાહ સાચી નીવડી. તમારો આભાર કયા શબ્દોમાં માનું ?'

સ્કૂલમાં શિક્ષકો ભણાવે છે તો ખરા... જ, ખરેખર કોચિંગ ક્લાસ કે ટ્યૂશનની જરૂર જ ન પડે જો વિદ્યાર્થીઓ બરાબર ભણે તો... પણ કોચિંગ ક્લાસમાં જતાં છોકરાંઓ ત્યાં એ બધું ભણી લે એટલે વર્ગમાં એમને રસ પડે જ ક્યાંથી... 'ભણે નહીં ને ભણવા દે નહીં.' એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય એટલે બિચારા કોચિંગ

ક્લાસની ફી ભરી ન શકે એવા વિદ્યાર્થીઓ તો અટવાઈ જાય ને હાથ હેઠા પડે, 'કહેવાય નહીં ને સહેવાય નહીં' આપણે કહીએ રિઝલ્ટ ખરાબ આવે છે. છોકરાંઓને ભણવું જ ગમતું નથી... પણ આ બીશિયસ સરકલ માટે જવાબદાર કોણ ? અરે ! પરીક્ષાનું રિઝલ્ટ હોય, પ્રાર્થના મંદિરમાં વાલીઓને પેપર જોવા બોલાવ્યાં હોય તો તેમને ખબર પડે કે એમનું સંતાન ક્યાં કાચું છે, તો ત્યાં માબાપ પેપરો લઈને એની ઝેરોક્ષ કઢાવવા દોડાદોડ કરતાં જોવા મળે, કારણ વાલી ટ્યૂશનવાળા સાહેબનો જવાબ માંગતાં હોય કે ક્યાં, કેવી અને કેમ ભૂલ કરી તો ટ્યૂશનવાળા સાહેબ એ ઓછા માર્ક્સનાં દોષનો ટોપલો સ્કૂલનાં શિક્ષકને માથે ઓઢાડતાં હોય... જવાબદારી કોઈને લેવી નથી. દોષનો ટોપલો બીજાને માથે ઓઢાડવો છે ને 'બલીનો બકરો' બિચારો વિદ્યાર્થી બને ત્યારે મને અંદરથી મદ્યમાં એટલી વેદના થાય કે આ બિચારો ઊગતો વિદ્યાર્થી એનામાં શક્તિનો સ્ત્રોત પડેલો છે એની આપણે બધાં ભેગાં થઈ કેવી દશા કરીએ છીએ, અને પછી કહીએ 'ભણવું જ ગમતું નથી...' પણ ક્યાંથી ગમે ? માણસને Psychological Support પણ જોઈએ ને ! માબાપ તો એમ જ સંતોષ માને છે કે અમે તો પાણી કહેતાં દૂધ ધરી દઈએ છીએ, કંઈ છોકરાં કરતાં પૈસા વધારે છે ? પણ માત્ર પૈસા ખર્ચીને જવાબદારી ઓછી જ પૂરી થઈ જાય છે ! સંતાનની સાથે તો પળે પળ જીવવું પડે, એની રગેરગમાં વણાઈ જવું પડે. માતાપિતા અને શિક્ષકો બધાં જ તરફથી જો પૂરતી પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળતાં હોય તો વિદ્યાર્થીને ભણવું કેમ ન ગમે ?... હા... ઈશ્વરે કોઈને વધુ યાદશક્તિ, સમજશક્તિ અને મહેનત કરવાની શક્તિ આપી હોય તો તે પ્રમાણે જરૂર પડે તો કોચિંગ ક્લાસ કે ટ્યૂશનની મદદ લેવામાં કોઈ નાનપ નથી. પણ એની જિજ્ઞાસા સતત જાગતી ને જીવંત રહે એ જ મુખ્ય ધ્યેય છે. અમારા સમયમાં એટલે કે લગભગ સાડાસાત દાયકા

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨ ઉપર)

ચાર્લી ચેપ્લિનની દીકરી જેરાલ્ડિનને પત્ર...

અનુ. હિજેશ પંચાલ

ડિસેમ્બર, ૧૯૬૫.

મારી દીકરી (જેરાલ્ડિન) !

આજે કિસમસની રાતે, મારા નાનકડા મહેલના બધા યોદ્ધાઓ સૂઈ ગયા છે. તારાં ભાઈ-બહેન અને તારી મા સુધ્ધાં, પરંતુ હું જાગી ગયો છું અને મારા રૂમમાં આવ્યો છું. તું મારાથી કેટલી દૂર છે ! છતાં તારો ચહેરો સદા મારી આંખ સામે જ રહે છે. નહીં તો હું અંધ થઈ જવાનું પસંદ કરું. આ તારી છબી માત્ર ટેબલ ઉપર જ નહીં, મારા મદ્યમાં પણ છે. અને તું ક્યાં છે ? છેક સ્વપ્ન-નગરી પેરિસમાં, ધ ચેમ્પ્સ-એલિસિયસના^૧ ભવ્ય રંગમંચ ઉપર ડાન્સ કરતી હોઈશ ! એ જાણવા છતાં રાત્રિની આ નીરવ શાંતિના અંધકારમાં જાણે મને તારાં પગલાંનો અવાજ સંભળાય છે. શીતલ રાતના આકાશમાં ચમકતા તારાઓ સમી તારી આંખો દેખાય છે.

મેં સાંભળ્યું છે કે આ વખતના એક ઉત્સવમાં તું એક પરિચયન યુદ્ધકેદી સુંદરી તતાર^૨ ખાનની નાનકડી ભૂમિકા ભજવી રહી છે. હજુ વધારે સોહામણી બન અને નૃત્ય કર. તારિકા બન અને ખૂબ ઝળહળ. જ્યારે તને પ્રેક્ષકોની પ્રશંસા અને કૃતજ્ઞતાનો નશો ચડે, સુંગઘિત ફૂલોની સુવાસ તારું માથું ભ્રમાવી દે ત્યારે તું એક ખૂણામાં જઈને મારા પત્રો વાંચજે, તારા મનની વાત સાંભળજે.

હું તારો પિતા છું જેરાલ્ડિન ! હું ચાર્લી છું, ચાર્લી ચેપ્લિન. તને ખબર છે ? તું નાની હતી ત્યારે હું કેટલીય રાતો તારી પથારી પાસે બેઠો છું. તને સ્લીપિંગ બ્યુટીની^૩, ડ્રેગનને જગાડવાની વાર્તા કહેવા. મારી ઊંઘરેટી આંખોમાં સ્વપ્ન આવે તો હું એમને ઉપહાસથી કહેતો - “જાઓ... જાઓ... મારાં સપનાં જાઓ... મારે તો જોવું છે એક જ

સ્વપ્ન - મારી દીકરીનું.”

હા જેરાલ્ડિન! મેં તારાં સ્વપ્ન જોયાં છે. મેં એક છોકરીને સ્ટેજ ઉપર નૃત્ય કરતી જોઈ છે. પરીને આકાશમાં ધૂમતી જોઈ છે. મને તો ત્યારેય લોકોની ભૂમો સંભળાતી હતી, “જુઓ... જુઓ... આ છોકરી. એ પેલા ગાંડિયા ડોસલાની છોકરી છે; જેનું નામ હતું ચાર્લી.” હા બેટા ! હું જ એ ગાંડિયો ઘરડો ચાર્લી છું. પણ આજે તારો વારો છે. તું તારે નાચ. હું લઘરવઘર પહોળા પેન્ટમાં નાચતો હતો. રાજકુમારી, તું રેશમી વસ્ત્રોમાં નાચ.

ક્યારેક ક્યારેક આ નૃત્ય અને લોકોની પ્રશંસા તને સ્વર્ગ જેવો અનુભવ કરાવશે. ત્યારે આત્મ ઢૂંકડું લાગશે. પણ વળી ધરતી ઉપર આવી જજે. તારે લોકોની જિંદગી નજીકથી જોવી જોઈએ. રસ્તા ઉપર ઠંડી અને ભૂખથી મૂજતા નર્તકોને જોવા જોઈએ. જેરાલ્ડિન! હું એમાંનો જ એક હતો. એ જાદુઈ રાતોમાં જ્યારે તું મારી પરીઓની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં ઊંઘી જતી, ત્યારે હું જાગતો હતો અને તારો ચહેરો જોયા કરતો હતો. તારા ધબકારા સાંભળતો અને મારી જાતને પૂછતો - “ચાર્લી ! આ બચ્ચું તને ક્યારેય સમજી શકશે ?” તું મને જાણતી નથી જેરાલ્ડિન. મેં તને અનેક વાર્તાઓ કહી છે પણ મારી વાત ક્યારેય નથી કરી. એ વાત પણ રસપ્રદ છે. એક ભૂખ્યાડાંસ વિદૂષકની કથા.

જે લંડનની ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં જઈને ગાતો, નાચતો અને પછી હાથ ફેલાવીને ભીખ માગતો ! આ મારી હકીકત છે. બેટા હું જાણું છું ભૂખ શું ચીજ છે. માથા ઉપર છત ન હોવી એટલે શું ? અને એનાથીય વિશેષ મને અનુભવ છે એક યાયાવર-વિદૂષકની અપમાનજનક પીડાઓનો, જેની છાતીમાં સ્વાભિમાનનો દરિયો ધૂધવતો હતો, પણ એક સિક્કાના ખણકાટથી એ ચૂર ચૂર થઈ જતો હતો. એમ છતાં હું જીવ્યો. જવા દે એ વાત. બહેતર છે કે તારા વિશે વાત કરું.

જેરાલ્ડિન! તારા નામ પાછળ મારું નામ હશે - ચેપ્લિન! આ નામ સાથે જ છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી હું

દુનિયાના લોકોને હસાવી રહ્યો છું. એમના હાસ્ય કરતાં હું વધુ રડ્યો છું. જેરાલ્ડિન! તું જીવે છે એ દુનિયામાં નૃત્ય અને સંગીત માત્ર નથી. અડધી રાતે જ્યારે તું વિશાળ હોલમાંથી બહાર આવે ત્યારે તું શ્રીમંત પ્રશંસકોને ભૂલી જઈશ તો ચાલશે. પરંતુ કદી ભૂલી ના જતી કે જે ટેક્સી ડ્રાઈવર તને ઘરે લઈ જઈ રહ્યો છે, એની પત્ની જો ગર્ભવતી હોય ને એની પાસે આવનાર બાળક માટે બાળોતિયાંના પૈસા ના હોય તો એના ખિસ્સામાં થોડા વધારે રૂપિયા મૂકી દેજે. મેં બેન્કને તારા આવા ખર્ચા ભોગવવા કહ્યું છે. બાકી અન્ય ખર્ચાઓ માત્ર હિસાબની સામે જ મળશે.

સમય સમય પર મેટ્રો અથવા બસનો ઉપયોગ કરજે અને ક્યારેક પગપાળા ફરીને શહેર આખાને જોવા નીકળજે. માણસોની ભીતર જોજે. વિધવા અને અનાથોની સંભાળ લેજે. આખા દિવસમાં એક વાર પોતાની જાતને કહેજે - “હું આમાંની જ એક છું.” હા બેટા, તું એમાંની એક છોકરી છે. આથી વધારે કહું તો જ્યારે કોઈને ઊંચે ઊડવા માટે પાંખો આપે તે પહેલાં મોટે ભાગે વ્યક્તિ પોતાના પગ ભાંગી નાખે છે. ને હા જો કોઈ દિવસ એવું લાગે કે બાકીના પ્રેક્ષકો કરતાં તેઓ વધુ ઊંચા છે ત્યારે ટેક્સી લઈને પેરિસના પારોશી વિસ્તારમાં નીકળી પડજે. હું એમને ખૂબ સારી રીતે ઓળખું છું. ત્યાં તારા જેવા અથવા તારાથી વધારે સુંદર-દેખાવડા, પ્રભાવશાળી અને અતિ ગર્વિષ્ઠ નર્તકો જોવા મળશે. તમારા સભાગૃહોની ચકાચૌંધ કરનારો પ્રકાશ ત્યાં લેશ પણ નહિ હોય. એમને માટે તો ચંદ્ર જ એમની સ્પોટલાઈટ છે. બરાબર જોજે. નિરીક્ષણ કરજે. તારા કરતાં વધુ સુંદર નૃત્ય કરતા હોય તો નાચતી નહીં. બેટા, સ્વીકારી લેજે કે તારાથી ચડિયાતો નર્તક કોઈ હશે જ. તારા કરતાં વધુ સારું કોઈ વગાડતું હશે જ. એક વાત યાદ રાખજે, ચાર્લી ખાનદાન એમાંનું નથી જે વાહનને વરેલું હોય અને સીન નદીના કાંઠે બેઠેલા અકિંચનોની મશ્કરી કરે.

હું મરી જઈશ, પણ તારે જીવવાનું છે. મારી ઈચ્છા

છે તું ગરીબી ક્યારેય ના જુએ. આ પત્ર સાથે હું તને ચેકબુક પણ મોકલું છું. જેથી તું મન ફાવે એટલો ખર્ચો કરી શકે. જ્યારે તું બે રૂપિયા વાપરે ત્યારે યાદ રાખજે ત્રીજો રૂપિયો તારો નથી. એક અજ્ઞાત મનુષ્યનો છે જેને એની ખાસ જરૂરિયાત છે. આ અજ્ઞાત તને સરળતાથી મળી રહેશે. ચાંપતી નજર રાખીશ તો તને આવા જરૂરિયાતમંદ લોકો બધે જ જોવા મળશે. હું તને રૂપિયા બાબતે એટલે ચેતવું છું, કારણ કે એ શેતાની શક્તિને તું જાણે ! મેં ઘણો સમય સર્કસમાં વિતાવ્યો છે એટલે જ હું ઊંચા દોરડા ઉપર અંગ કસરત કરનાર માટે ચિંતિત છું.

સાચું કહું તો જોખમકારક દોરડા ઉપર ચાલનારા કરતાં નક્કર ભૂમિ ઉપર ચાલનારાની પડવાની શક્યતા વધારે છે. શક્ય છે એકાદ ઔપચારિક સાંજે તું કોઈ હીરાથી અંજાઈ જાય. તારા માટે દોરડા ઉપરનો કરતબ જોખમી હશે અને પડવું અવશ્યભાવી. શક્ય છે એકાદ દિવસ તું કોઈ રાજકુમાર જેવા સુંદર ચહેરાને મોહમાં પાડી દે. ત્યારે જ તારા દોરડા ઉપર ચાલવાના કરતબનું શિખાઉપણું શરૂ થશે. શિખાઉ હંમેશાં પડે છે. તું તારું મધ્ય કંચન અને રત્નોને વેચીશ નહીં. સૌથી મોટા હીરા-સૂર્યને ઓળખી લેજે. સદ્ભાગ્યે એ સૌ માટે ચમકતો રહે છે.

સમય આવે પ્રેમ કરવાનો ત્યારે સામેના પાત્રને ખરા દિલથી ચાહજે. તારી મમ્મીને આ વિશે તને વિગતે લખવા જણાવ્યું છે, કારણ કે પ્રેમ વિશે એ મારા કરતાં વધુ જાણે છે, માટે એ અધિકારપૂર્વક વાત કરશે. તું જે રીતે મહેનત કરે છે; હું જાણું છું.

તારું શરીર સિલ્કના એક ટુકડાથી ઢંકાયેલું છે. ક્યારેક કલાને માટે તું તપ્તા ઉપર નગ્ન પણ દેખાઈ શકે છે. પણ પાછાં ફરતી વખતે માત્ર વસ્ત્રો જ નહીં શુચિતા પણ જળવાવી જોઈએ.

હું બુઢ્ઢો છું અને મારા શબ્દો થોડા ગાંડાઘેલા લાગશે. મારા મતે તારું નગ્ન શરીર એની માટે જ છે, જે તારા નગ્ન આત્માનેય પ્રેમ કરે છે. આ વિષય પર તારો

અભિપ્રાય જુદો હોઈ શકે, ચિંતા ના કર. દસ વર્ષ પહેલાંના તારા અભિપ્રાયથી હું વાકેફ છું. પણ દસ વર્ષ બાદ તું પુખ્ત બની છે. એ જે પણ હોય હું તારા ઉપર કોઈ પણ દબાણ લાવવા માગતો નથી. મને ખબર છે, માતા-પિતા અને સંતાનોનું અનંત કાળથી યુદ્ધ ચાલતું આવ્યું છે.

તું મારાથી, મારા વિચારોથી પર થા બેટા ! આમેય મને આજ્ઞાકારી બાળકો નથી ગમતાં. આખો પત્ર પૂરો થવા આવ્યો છતાં હું રડ્યો નથી ! મને ખાતરી છે કે આજની કિસમસની રાત મારા માટે ચમત્કારી સાબિત થશે.

સાચે જ ચમત્કાર થવો જોઈએ. જેથી મારે કહેવી છે એ બધી વાતો તને સમજાઈ જાય. ચાર્લી હવે વૃદ્ધ થઈ ગયો છે, જેરાલ્ડિન! વહેલાં કે મોડાં, પણ તારે એક સીન ભજવવા સફેદ પોશાક પહેરીને સ્ટેજ ઉપર જવાને બદલે, મારી કબર સુધી આવવું પડશે. હવે વધારે હું તને હેરાન નહીં કરું. ખાલી એક સલાહ છે - સમયાંતરે મને જોવા તારી જાતને આયનામાં તપાસ્યા કરજે. તને મારાં લક્ષણો દેખાશે. તારી નસોમાં મારું લોહી છે. મારી નસોમાં લોહી થીજ જાય ત્યારે પણ તું પિતા ચાર્લીને નહીં ભૂલે એમ હું આહું છું. હું કોઈ દેવદૂત નથી. મારે તો બનાય એટલી હદે માણસ બનવું છે. તું પણ બનજે બેટા.

હું તને ચૂમી રહ્યો છું, જેરાલ્ડિન!

લિ.

તારો ચાર્લી*

(૧) પેરિસમાં ૧૫ એવેન્યુ મોનટપેઈન ખાતે ઈસ ૧૯૧૩માં સ્થપાયેલું થિયેટર. (૨) તત્કાર તુર્કી બોલતા લોકો છે. મુખ્યત્વે રશિયા અને અન્ય પોસ્ટ-સોવિયેટ દેશોમાં રહેતા હતા. (૩) એકેડેમી ફ્રાન્સીસના અગ્રણી સભ્ય અને ફ્રેન્ચ લેખક ચાર્લ્સ પેરાઉલ્ટ લિખિત કથા. (૪) આ પત્ર ચાર્લી ચેપ્લિને પોતાની દીકરીને હકીકતમાં લખ્યો છે કે નહિ, એ રહસ્ય છે. છતાં વિશ્વની ઘણી ભાષાઓમાં અનૂદિત થઈને વખાણાયો છે. આ પત્રના ગુજરાતી અનુવાદનો કોઈપણ રીતે ઉપયોગ કરતાં પહેલાં અનુવાદકની પરવાનગી અનિવાર્ય છે.

ગાંધીવિચાર

મિતલ પટેલ “ પરિભાષા”

૧૪, ઓમ રેસીડેન્સી, ન્યુ વાવોલ, ગાંધીનગર.

ઉજ્જવળ ભારતનું જ્યાં સપનું સેવાય છે
તે ‘ગાંધીવિચાર’ અહીં હજીયે જીવાય છે.

રંગભેદ નાતજાત

દૂર ફંગોળતા...

સત્ય અહિંસાની

ટેક લેવડાવતા...

ભારતની ધરતીનું એ ઋણ કહેવાય છે

ગાંધી અમ ભારતના એક શિરોધાર છે.

દાંડીકૂચ, સત્યાગ્રહની

નેમ લેવડાવતા...

ગાંધી આશ્રમમાં તે

ચરખો ચલાવતા...

‘સ્વદેશી ચળવળ’નું મોંઘુ સોપાન છે

સ્વાશ્રયી દેશનું તે સપનું જોનાર છે

દેશને ખાદીમહાત્મ્ય સમજાવતા...

‘સત્ય પ્રયોગ’થી સાહિત્ય સમજાવતા

‘સ્વચ્છભારત’નું સૂત્ર ધીરનાર છે

આંદોલન માર્ગની એ રાહ ચિંધનાર છે

અન્યાયની સામે

એક ચળવળ ચલાવતા...

સત્યની તાકાતનું

સ્વભાન કરાવતા...

દેશકાજ જીવનનો યજ્ઞ કરનાર છે

આહૂતિ રૂપે આખું જીવતર હોમનાર છે.

વિદ્યાર્થી આલમ

એક શાણપણ મગજનું હોય છે, અને
એક શાણપણ દયનું હોય છે.

ઠક્કર દેવિ આશિષભાઈ

(ધો. ૧૨ - સામાન્યપ્રવાહ)

“A Journey of a
Thousand miles
Must begin
With a single step.”

‘સાવ સો ટચની સાચી વાત !’ આપણું જીવન પણ હજારો માઈલોનો બનેલો પ્રવાસ છે. પણ તેની શરૂઆત તો એક સાદા અને શાણપણ ભર્યા ડગથી જ થાય છે ! પણ મોટા ભાગના જીવનના ડગલાંઓનું શાણપણ હોય છે. કોનું ? મન, મગજ, કે બીજું કોઈ તંત્ર... ? આનો જવાબ શું મળે છે ? ખરેખર વિચાર કરવા જેવી બાબત છે ને કે આ શાણપણ હોય છે કોનું ? જવાબ એક જ કે બધા જ તંત્રો વચ્ચે એક પ્રકારનું પરસ્પરાવલંબન છે, એકબીજાના પૂરક છે. મદ્ય હોય પણ મગજ ન હોય અને જો મગજ હોય અને મદ્ય ન હોય તો કોઈ જ કાર્ય સંભવિત થતું નથી. મન મગજ બંને જરૂરી છે. પણ વધુ માત્રામાં શાણપણ છે કોનું ? તો ચાલો, થોડુંક વિશ્લેષણ કરીએ...

મગજ:

માણસના મગજમાં દસ અબજ જેટલા જ્ઞાનતંતુઓના કોષો છે. માણસ તો મગજનો દશમો ભાગ પણ વાપરતો નથી. કોઈપણ કાર્ય યંત્રની પેઠે પુનરાવર્તન કરવું યોગ્ય નથી, તેમાં પોતાની પૂર્વાવલોકન અને સમજણથી ક્રિયાઓ ફરજિયાત છે. જીવનની સમગ્રતા અખિલાઈમાં ગતિ અને સ્થિતિ, સાકાર અને નિરાકાર, શબ્દ અને મૌન, પ્રકાશ અને અંધકાર, ગતિ અને સ્થિતિ, સાકાર અને નિરાકાર,

શબ્દ અને મૌન, પ્રકાશ અને અંધકાર, જન્મ અને મૃત્યુનો દ્વંદ્વ રહેલાં જ છે. તેથી આંતરબાહ્ય, બૌદ્ધિક અને માનસિક જેવાં તંત્રની હાજરી હોવી જોઈએ.

મહાભારતનું યુદ્ધ મદ્ય અને મગજના શાણપણ અંગેનું ઉદાહરણ રૂપ પરિબળ છે. ધૃતરાષ્ટ્રએ મદ્યનું શાણપણ વાપરી દુર્યોધનને રાજા બનાવ્યો અને દુર્દશા ઊભી કરી જો કે ભૂલો તો થાય જ કા.કે.

“Every success story is also failure story.”

વળી યુધિષ્ઠિરે કુરુક્ષેત્રના રણમેદાનમાં દુર્યોધન સામે યુદ્ધ લડી જીત મેળવી. ત્યાર પછી તેમના આ પ્રકારના મગજના શાણપણ પર પસ્તાવો થાય છે કા.કે. લાખો લોકોના શોણિતથી ધરાને લોહિયાળ બનાવી, કેટલીયે સ્ત્રીઓના સૌભાગ્યનો નાશ થયો. આવું કારણું દૃશ્ય જોઈ તેમને મદ્યનું શાણપણ ન વાપરવા બદલ પસ્તાવો થયો.

મન-મગજના શાણપણનો સમન્વય કરવો એ અગ્રિમતા યુક્ત પ્રાથમિક શિક્ષણ છે. મદ્યનું શાણપણ વ્યવહારિક જીવનમાં સંબંધોના મૂળને વધુ જકડી રાખવા માટે જરૂરી છે.

દય:

મદ્ય ઉર, અંતઃકરણ, મન વગેરે... અનેક શબ્દ પ્રયોજાય છે. તેનું કાર્ય છે. સંવેદનાઓ અને લાગણીને ધ્યાનમાં રાખી પ્રવૃત્તિ કરવી. દા.ત. કોઈ વ્યક્તિ કોઈ મોટા અપરાધ કરે છે, ગુનો કરે છે કદાચ અક્ષમ્ય પણ હોઈ શકે ! તેનો અંતિમ ઉકેલ માત્ર સજા જ હોઈ શકે ? ના, પહેલા મહત્ત્વનું કર્તવ્ય એ છે કે તેણે આવું કામ કર્યું તેની પાછળ કયું પરિબળ હોઈ શકે ? તેની કેવી પરિસ્થિતિ છે ? કેવા સંજોગો ઊભા થયા છે કે તે દુષ્કૃત્ય કરવા મજબૂર બની ગઈ ? આ દરેક વાતનો પૂરેપૂરા વિચાર અને અર્થઘટન પછી લીધેલા પગલાંને મદ્યના શાણપણ દ્વારા લીધેલાં પગલાં તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

દય જાગે તો સવાર, નહીં તો ઘોર અંધારી રાત !
કૂકડો બોલે રાત સિધાવે, વાત ન સાચી બ્રાત,
સોડ તાણી સૂતેલા નરનું ક્યાંથી થાય પ્રભાત ?

આમ, મદ્યનું શાણપણ વ્યક્તિના વ્યવહારિક જીવન માટે ખૂબ જ અગત્યનું છે. આ મદ્ય શાણપણનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કોણ કરી શકે? જવાબ એટલો કે જે મદ્યની શક્તિઓને સોળે કળાએ સંપૂર્ણપણે ખીલવે તે મદ્યના શાણપણથી અદ્ભુત મનોબળ સાથે સંસારના દરેક કાર્યો કરી વધારે સજ્જ થવાય છે. મદ્યના ભાવોર્મિઓના કારણે વ્યક્તિનું જીવન ક્યારેય ભારરૂપ બનતું નથી પણ ઉદાન બનીને મહેકી ઊઠે છે, પરિપૂર્ણ બની જાય છે.

અત્યંત અંધારામાં એક દીવારૂપી,
અજવાસનું હોવું પૂરતું છે.
તેમ કાર્ય હોય ઘણું મુશ્કેલ,
તે કાર્યમાં મગજ હોવું પૂરતું છે.
સંબંધીઓનો વિસ્તાર હોય મોટો,
તેમાં દ્યના તારનું જોડાણ પૂરતું છે.

દરેક જગ્યાએ મદ્યનો ઉપયોગ કરવો શું યોગ્ય છે? મદ્યની લાગણીઓ અને સંવેદનાને કેન્દ્રમાં રાખી કરેલા કામ ક્યારેક ખોટા પડે છે પણ ખરા ! દુનિયામાં જુદી જુદી મનોવૃત્તિઓ વાળા લોકો રહેલા છે તેથી દરેક જગ્યાએ લાગણીઓના પ્રવાહમાં આવી જઈ પગલું ભરવું શાણપણ યુક્ત નથી. ક્યારેક મગજનો ઉપયોગ અનિવાર્ય છે. યંત્રકૌશલમાં જે ઝડપી પ્રગતિ થઈ છે તેની સાથે મનનો તાલ મેળવી શક્યા નથી. આંશિક વાતાવરણ સાથે થતું કાર્ય મદ્યથી થતું કાર્ય છે જ્યારે આજનો માનવી આખાય વિશ્વફલક સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેમાં મગજનું શાણપણ પણ જરૂરી છે.

જ્યારે સમાજમાં અધર્મ ફેલાય છે, દુર્યોધન જેવા લોકો પોતાના પાપ કર્મોથી સમાજમાં અરાજકતા ફેલાવે છે ત્યારે મદ્યના શાણપણની જગ્યાએ મગજનું શાણપણ વાપરવું જરૂરી બને છે. જો આવું શાણપણ ભિષ્મપિતામહં, ધૃતરાષ્ટ્ર અને દ્રોણગુરુએ વાપર્યું હોય તો કદાચ મહાભારતનું યુદ્ધ ન જ થાત. એટલે જ જ્યારે અર્જુન મદ્યના શાણપણથી યુદ્ધ લડવાની ના પાડે છે, ત્યારે કૃષ્ણ ગીતાના ઉપદેશ દ્વારા

મગજના, શાણપણનો ઉપયોગ કરવા કહી 'યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ' એમ સૂચવે છે.

આમ, મદ્ય-મગજનું તાલમેલ કરવામાં, બંનેના શાણપણનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં નિષ્ફળ ક્યારેક જઈએ, પણ ધીરે ધીરે મગજ - મદ્યના શાણપણમાં કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને જીવનની સમગ્રતાના શિખરે પહોંચે છે. ક્યારેક શાણપણની બાબતમાં નિષ્ફળતા તો મળે...! આપણે ઘણા મહાપુરુષોના દાખલા પણ જોયા.

આમ, અંતઃપ્રેરણાયુક્ત મદ્ય-મગજનું શાણપણ વાતાવરણની સમગ્રતામાં થતી પ્રવૃત્તિઓનો પાયો છે. વાતાવરણની સમગ્રતાનું કાર્ય અને પ્રજ્ઞાની અભિવ્યક્તિ છે. તેથી બંને પગલાંઓ સમતુલિત જીવનની આધારશિલા છે.

“ દ્ય-મનના તળિયે જીવી એ, દુનિયા દેખે ને,
મનવા..... છીપ થા કે મોતી પાકે મૈ.”

શ્રાવણના સરવરિયા

પ્રિયંક ઉપાધ્યાય

જટાજુટ વાદળથી ઊતરે થનગન થઈ તરવરિયા,
રમ્મત રમતા રમતુડા આ શ્રાવણના સરવરિયા.
કૂદે આભથી ભેગા થઈને ધક્કામુક્કી કરતાં,
એકબીજાને આથડતાં ને ધીંગામસ્તી કરતાં.
ભૂ-ભેગા થાવાને કેવા થાતા ઉતાવળિયા,
રમ્મત રમતા રમતુડા આ શ્રાવણના સરવરિયા.
કોકને જાવું ઝાડવે ને જાવું કોકને નદીએ,
ફૂલડે ગૂલવું કોકને, મહેંકવું કોકને માટીએ.
કોકને વળી સર કરવા છે ખેતર, છાજલી, ફળિયાં,
રમ્મત રમતા રમતુડા આ શ્રાવણના સરવરિયા.
વીજળીના સરનામે પહોંચે બાલકુંભ ઝરમરિયા,
ખેચર ભેટી પડ્યા ભૂચરને જળચર થઈને રહિયા.
ઈન્દ્રએ બાંધ્યા ઠેર-ઠેર લીલાછમ તોરણીયા,
રમ્મત રમતા રમતુડા આ શ્રાવણના સરવરિયા.

શિક્ષણ સમાચાર

અશોક સોમપુરા

સરસપુર, અમદાવાદ.

નોંધ : “ઘરશાળા” માસિકમાં શિક્ષણ સમાચાર નિયમિત પ્રગટ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આ સમાચાર સામયિકો અને વર્તમાનપત્રોને આધારે તૈયાર થાય છે એટલે એ દૃષ્ટિએ જોવા વાચકોને અમારી વિનંતી છે. તંત્રીઓ.

- ધો. ૯ અને ૧૧ માં વર્ગ બદલીના નિયમો જાહેર થયા: ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ દ્વારા ધો. ૯ અને ધો. ૧૧ વિજ્ઞાન પ્રવાહમાં બદલીના નવા નિયમો જાહેર કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓને ૩૩ ટકાએ બદલી અપાશે. સાથે જ વિદ્યાર્થીઓ માટે ૧૦૦ ટકા હાજરી ફરજિયાત કરવામાં આવી છે. પરંતુ માંદગી કે અન્ય કારણોસર ૧૫ ટકા સુધી હાજરીમાં છૂટ આચાર્ય દ્વારા આપવામાં આવશે. સાથે જ વધારે છૂટછાટ જિલ્લા શિક્ષણાધિકારી દ્વારા આપવામાં આવી શકે છે.
- સરકારી સ્કૂલોના ૨૦ હજાર શિક્ષકોને ઓન લાઈન તાલીમ: દેશની અગ્રણી મેનેજમેન્ટ સંસ્થા આઈઆઈએમ-એ દ્વારા રાજ્યના વિવિધ સરકારી શાળાના ગણિત - વિજ્ઞાન વિષયના શિક્ષકોને અસરકારક ટીચિંગ પદ્ધતિની તાલીમ આપવા માટે રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગના સહયોગથી અભિયાનની શરૂઆત કરી છે. જેના ભાગરૂપે સરળ-સહજ રીતે વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે તે રીતે ગણિત-વિજ્ઞાન વિષય ભણાવવાની સમર્થ ઓનલાઈન “પ્રોફેશનલ ડેવલપમેન્ટ ઓફ રિસર્ચ” ઓનલાઈન તાલીમ ૨૦,૦૦૦ શિક્ષકોને આપવાનું આયોજન હાથ ધરાયું છે. જે અંતર્ગત પ્રથમ તબક્કામાં સરકારી શાળાઓના

આશરે ૧૦,૦૦૦ શિક્ષકોને મે મહિનાથી ઓગસ્ટ મહિના દરમિયાન તાલીમ અપાઈ છે.

- ધો. ૧૧ના અંગ્રેજી માધ્યમમાં હવે અંગ્રેજીનું પુસ્તક NCERT નું રહેશે: ગુજરાત સરકારે ધો. ૧૧ સામાન્ય પ્રવાહમાં અંગ્રેજી માધ્યમમાં અંગ્રેજી વિષય NCERT પ્રમાણેનો રાખવો તેવું નક્કી કર્યું છે. આ સાથે સરકારે ધો. ૯ માં અને ધો. ૧૧ માં હિન્દી માધ્યમમાં પ્રથમ ભાષા હિન્દીના વિષયમાં પણ હિન્દીનું પુસ્તક NCERT પ્રમાણેનું રાખવાનું નક્કી કર્યું છે.
- મિશનવિદ્યા કાયમી કરી ધો. ૧ થી ૮માં પણ લાગુ કરવાની યોજના: ૩૧ ઓગસ્ટે મિશનવિદ્યા પૂર્ણ થયું છે. સરકાર મિશનવિદ્યાનું થર્ડ પાર્ટી ઈન્સ્પેક્શન કરાવશે. શરૂઆતના તબક્કે મિશનવિદ્યાથી ૩૧ માર્ચ સુધી લંબાવાઈ શકે છે. ત્યારબાદ આ પ્રોજેક્ટ કાયમી ધોરણે પણ અમલમાં મૂકી શકે છે. સાથે જ આ મિશનમાં ૧ થી ૮ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને પણ જોડી શકે છે. જેથી નબળા વિદ્યાર્થીઓના એજ્યુકેશન પર વધારે ભાર આપી શકાય.
- પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએશન સ્ટુડન્ટ્સને MHRD સ્કોલરશિપ અપાશે : આ વર્ષે પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએશનમાં (પીજી) પ્રવેશ લેનારા વિદ્યાર્થીઓને માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલય માસ્ટર ઓફ એન્જિનિયરિંગ, ટેકનોલોજી, આર્કિટેક્ચર અને માસ્ટર ઓફ ફાર્મસી જેવા કોર્સ પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓની રસ અને રૂચિ વધે તે માટે સ્કોલરશિપ અપાશે. આ સ્કોલરશિપ એવા સ્ટુડન્ટ્સને મળશે જેમને પ્રવેશની સાથે જીએટી કે જીપીએટીમાં સારો સ્કોર કર્યો છે. જેનું સર્ટિફિકેટ પણ એટેચ કર્યું હશે. આ સ્કોલરશિપ ટેકનિકલ કોર્સ માટે અપાશે. તેમાં શિષ્યવૃત્તિ બે વર્ષ માટે આપવામાં આવશે. વિદ્યાર્થીઓએ ઓલ ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ ફોર ટેકનિકલ એજ્યુકેશન દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત કૉલેજ કે ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં પીજી ડિગ્રી પ્રોગ્રામ માટે સ્કોલરશિપ લેવા અરજી કરવાની રહેશે. બે વર્ષની આ ડિગ્રીને પૂર્ણ કરવા વિદ્યાર્થીને દર મહિને રૂ. ૧૨,૪૦૦/- અપાશે.

- સ્ટાર્ટઅપમાં જોડાયેલા એક વિદ્યાર્થીને કલાકના રૂપિયા ૬૦ આપવામાં આવશે : ગુજરાત ટેકનોલોજિકલ યુનિવર્સિટી (જીટીયુ) સ્ટાર્ટઅપ અને ઈનોવેશનની કામગીરી કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે નવી સ્કીમ આવનારા સમયમાં લોન્ચ કરાશે. સ્ટુડન્ટને અભ્યાસની સાથે વેતન પણ આપવામાં આવશે. જે દર કલાકે ૬૦ રૂપિયા અને મહિનામાં વધારેમાં વધારે ૬૦ કલાક માટેનું વેતન ચૂકવાશે. જેથી વિદ્યાર્થીને અભ્યાસની સાથે આર્થિક મદદ પણ મળી શકે છે. દૂરથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને પોકેટમની અને આવવા-જવાનો ખર્ચ મળી શકે તે માટે જીટીયુ દ્વારા આ સ્કીમ શરૂ કરવામાં આવી છે.
- વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા સંસ્કૃત દિવસની ઉજવણી કરાઈ : નીલકંઠ ઈન્ટરનેશનલ સ્કૂલમાં સંસ્કૃત દિવસ ઉજવવામાં આવ્યો. જેમાં વિદ્યાર્થીઓએ શ્રાવણ માસના પવિત્ર તહેવારે શિવમહિમા સ્તોત્ર ગાન, સંસ્કૃત ભાષાનો ઉદ્ભવ અને સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્ત્વ દર્શાવતું તથા સંસ્કૃત ભાષા વ્યવહારની ભાષા બને તેના પર આધારિત નાટકની પ્રસ્તુતિ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. તેમ જ સદ્ભાવના પ્રાર્થનાનું સમગ્ર સંચાલન સંસ્કૃત ભાષામાં કરવામાં આવ્યું હતું. સંસ્કૃત વિષયના શિક્ષક વિજયભાઈએ સંસ્કૃતમાં વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.
- નવી શિક્ષણ નીતિનો ડ્રાફ્ટ તૈયાર થયો : દેશની નવી શિક્ષણ નીતિનો ડ્રાફ્ટ તૈયાર થઈ ગયો છે. તેમાં વિલંબ ન થાય તેવા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. વર્ષ ૨૦૧૯ની ચૂંટણી પહેલા તેને મંજૂરી આપવાનો પ્રયાસ છે. નવી નીતિ ૨૦૨૦ થી ૨૦૪૦ સુધી ૨૦ વર્ષ માટે દેશોમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રનું માર્ગદર્શન કરશે. કેન્દ્રિય માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રીશ્રીએ આ અંગે કહ્યું હતું કે વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, માહિતી સંચારમાં થયેલા ફેરફાર અને ભવિષ્યમાં સમાજની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને નવી શિક્ષણ નીતિ તૈયાર કરી છે.

મંત્રીશ્રીએ આ અંગે વધુમાં કહ્યું હતું કે, શિક્ષણ દરેક ઘર પરિવાર સાથે જોડાયેલું છે.

- દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે પરીક્ષાના નિયમોમાં ફેરફાર થશે : સીબીએસઈ દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે પરીક્ષાના નિયમોમાં ફેરફાર કરશે. આ અંગેનો મુસદ્દો તૈયાર થઈ રહ્યો છે. રાજ્યના બોર્ડ પાસેથી પણ આ અંગેના સૂચનો મંગાવવામાં આવ્યા છે. ચાલુ વર્ષથી જ થોડા ફેરફાર લાગુ પાડી દેવામાં આવશે.

ટૂંકાવીને....

- જિલ્લા પંચાયત હસ્તકની શાળાઓના ૭૯ વિદ્યા સહાયકોને કાયમી કરવાના ઓર્ડર પહેલીવાર ક્યુઆર કોડની સાથે આપવામાં આવશે.
- નિરમા યુનિવર્સિટીમાં રોબોટિક્સ અને ઓટોમોબાઈલ પર વર્કશોપ યોજાયો.
- જીએલએસ લૉ કૉલેજમાં મૂટ કોર્ટ કોમ્પિટિશન યોજાઈ.
- સીબીએસઈ શાળાઓ નવરાત્રિ વેકેશન નહીં આપે.

ટ્યૂશનનું વિષયક

પહેલાં કોચિંગ ક્લાસ તો હતાં જ નહીં પણ ટ્યૂશન રાખવું એ પણ શરમ હતી... હજી આજે ય બે પાંચ સ્કૂલ એવી છે કે જેમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે ટ્યૂશન અને કોચિંગ ક્લાસ પર પ્રતિબંધ છે તે માટે કડક કાયદો છે. ‘સ્કૂલ સારું ભણાવે તો શા માટે ટ્યૂશન કે કોચિંગ ક્લાસ જરૂરી બને ?’ અને ત્યાં એવું ભણાવાય છે પણ ખરું પણ એનાં સહારે માબાપે કે શિક્ષકે માથેથી જવાબદારીનો ટોપલો ઉતારી દેવો એ તો બરાબર નથી જ ને ! અને એટલે જ જો માબાપ અને શિક્ષકો ભેખ લઈને કોચિંગ ક્લાસમાંથી તેમના વિદ્યાર્થીઓને મુક્ત કરે તો સમય અને શક્તિનો કેટલો બધો બચાવ થાય ! આજકાલ તો પરદેશનાં કેટલાક દેશોમાં આવું વાતાવરણ શિક્ષણમાં છે તેવી વાતો વાંચીએ છીએ ત્યારે જ થાય છે કે આપણે પણ આવું કરી શકીએ તો ! આપણાં છોકરાંઓનું એવું નસીબ ક્યારે જાગશે ?

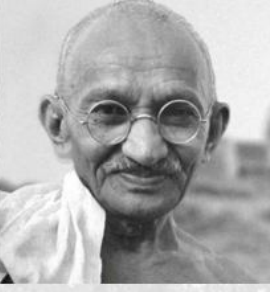
सरस्वती विद्यामंडल संयालित शाळाओमां विविध प्रवृत्तिओनी मांभी

शांतिकुमार कोठारी विद्यालय

सरस्वती कुमारशाळा नं. १

જીવન જવ સુકાઈ જાય

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
અનુ. મહાદેવ દેસાઈ

જીવન જવ સુકાઈ જાય, કરુણા વર્ષતા આવો!
માધુરી માત્ર છુપાઈ જાય, ગીતસુધા ઝરંતા આવો!

કર્મનાં જ્યારે કાળાં વાદળ
ગરજ ગગડી ઢાંકે સહુ સ્થળ
હૃદય-આંગણે હે નીરવ નાથ !

પ્રશાંત પગલે આવો !

મોટું મન જ્યારે નાનું થઈ
છુપાઈ જાયે તાળું દઈ
તાળું તોડી હે ઉદાર નાથ!

વાજંતા ગાજંતા આવો!

કામ ક્રોધનાં આકરાં તૂફાન
આંધળા કરી ભુલાવે ભાન,
હે સદાજાગંત, પાપધુવંત!

વીજળી ચમકંતા આવો!

જીવન જવ સુકાઈ જાય, કરુણા વર્ષતા આવો!
માધુરી માત્ર છુપાઈ જાય, ગીતસુધા ઝરંતા આવો!

માલિક : સરસ્વતી વિદ્યામંડળ, સરસપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૮. ફોન : ૨૨૯૨૦૫૩૭
મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : જયોતીન્દ્રભાઈ દવે એ શ્રી ભગવતી પ્રિન્ટર્સ,
૭૯૭, કડિયાવાડ, સરસપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૮. ફોન : ૯૮૨૫૭૫૨૪૩૭માં પ્રકાશિત કર્યું.